

Het geoorloofde: eene zedekundige studie

<https://hdl.handle.net/1874/231350>

A 40192

Theol. 31 Oct. 1895.

G. VELLENGA.

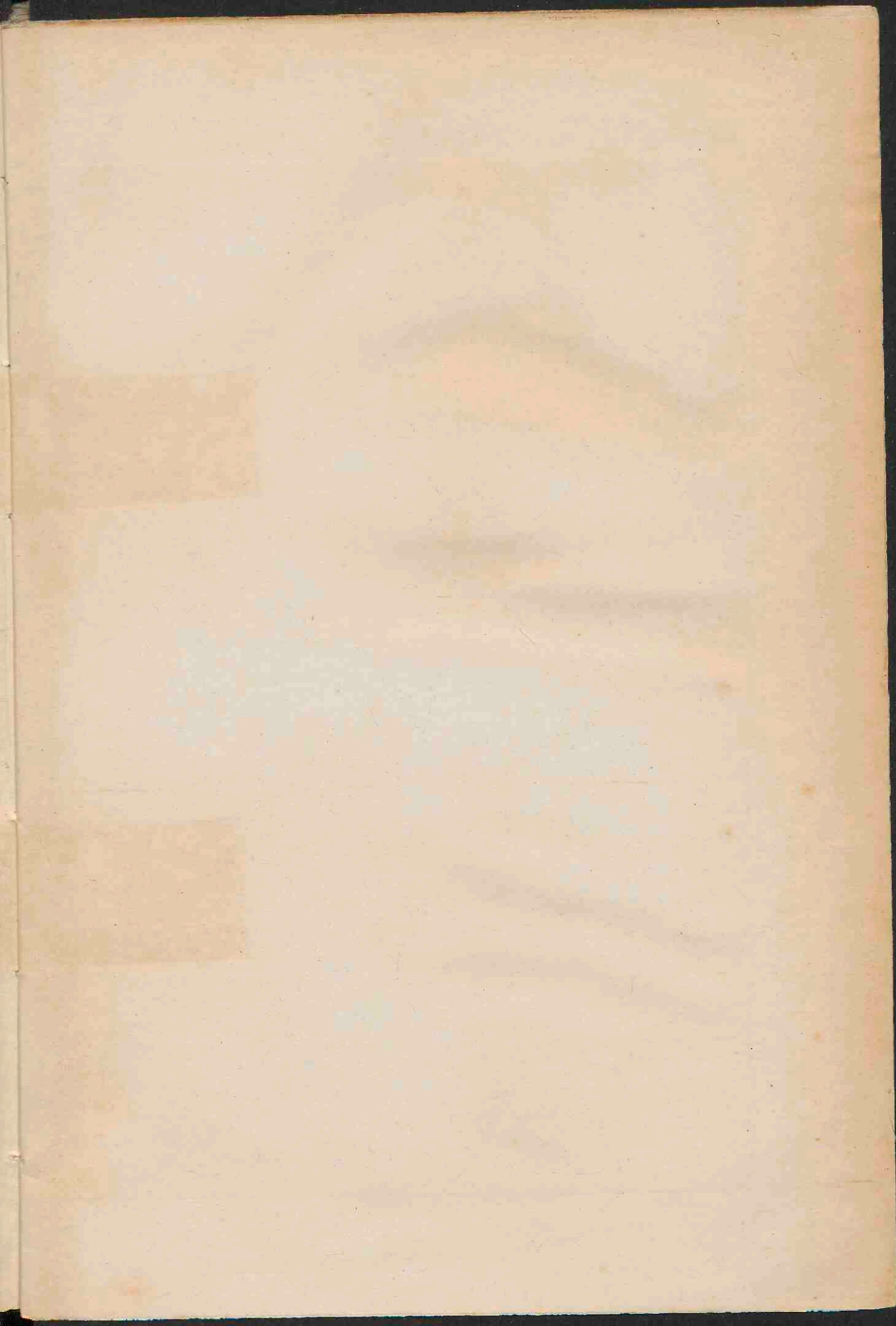
HET GEORLOOFDE.

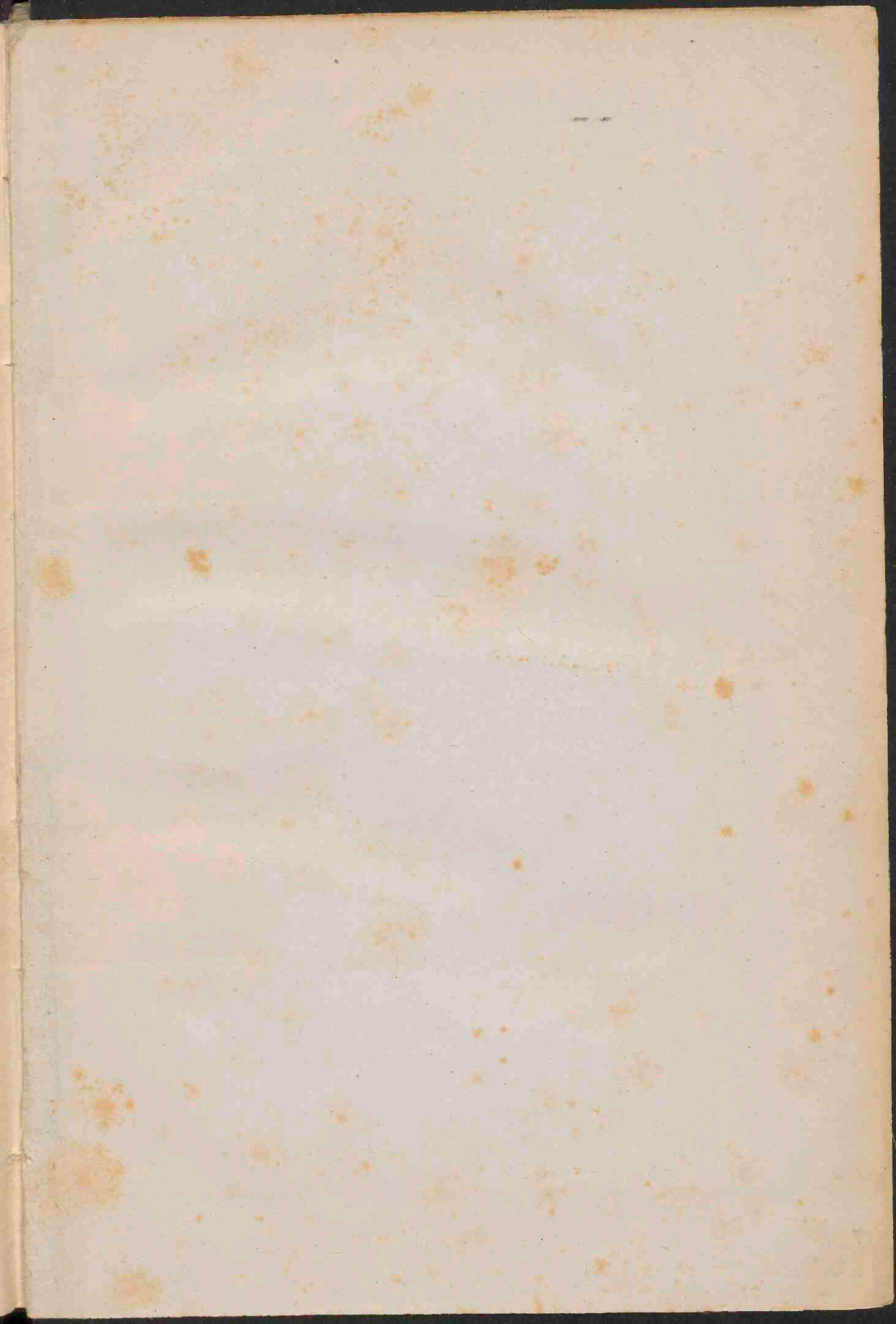
EENE ZEDEKUNDIGE STUDIE.

SNEEK
J. CAMPEN
1895.

A. qu.

192

HET GEORLOOFDE.

EENE ZEDEKUNDIGE STUDIE.

RIJKSUNIVERSITEIT TE UTRECHT

1910 3476

HET GEOORLOOFDE

EENE ZEDEKUNDIGE STUDIE.

PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN DEN GRAAD VAN

DOCTOR IN DE GODGELEERDHEID

AAN DE RIJKS-UNIVERSITEIT TE UTRECHT,

NA MACHTIGING VAN DEN RECTOR MAGNIFICUS

DR. H. F. MOLTZER,

HOOGLEERAAR IN DE FACULTEIT DER LETTEREN EN WIJSBEGEERTE,

*volgens besluit van den Senaat der Universiteit tegen de bedenkingen
van de Faculteit der Godgeleerdheid te verdedigen*

Donderdag 31 October 1895, 's nam. 3 uur,

DOOR

GERRIT VELLENGA,

geboren te Oosterend.

SNEEK. — J. CAMPEN.

1895.

Aan mijn Vader

en

aan de Aangedachtenis van mijne Moeder.

Een woord van dank ga vooraf.

Allereerst aan U, Hooggeleerde LAMERS, Hooggeschatte Promotor! aan wien ik in velerlei opzicht groote verplichtingen heb. Niet alleen bij de bewerking van mijn proefschrift heeft het mij niet aan uwe welwillende voorlichting ontbroken, maar ook uw scherpe blik op het gebied der wetenschap deed mij een verrassend licht op menig vraagstuk vallen, zoodat mijne liefde meer en meer geprikkeld werd voor de vakken, door U onderwezen. Maar daarbij kwam nog iets. Geestverwant en andersgezinde vallen bij U onder één en hetzelfde onpartijdige oordeel. In uwe heiligste overtuiging voor niemand wijkende, hebt Gij een afkeer van alles, wat den toets der waarheid en oprechtheid niet kan doorstaan; hebt Gij een woord van lof voor alles, wat eerlijk, rechtvaardig, rein, lieflijk is, voor alles, wat wèl luidt. Moge uw leerling U hierin niet geheel en al ongelijk zijn.

Wilt ook Gij mijn oprechten dank aanvaarden, Hooggeleerde VALETON en KLEYN! Uw onderwijs, uwe bezielende overtuiging heeft meer dan verstandelijke kennis op mij afgedrukt. Met weemoed denk ik hier aan den overleden Hoogleeraar CRAMER. Eene eerezuil op uw graf moge het uitwendig blijk van de liefde uwer leerlingen zijn, in menig hart hebt Gij sporen nagelaten, die door geen storm der tijden worden uitgewischt. Werd de ledige plaats vervuld door U, Hooggeleerde BALJON, wiens colleges ik niet meer bijwoonde, op andere

wijze, door uwe geschriften, heb ik dankbaar uw onderwijs genoten.

Niet minder mijn oprechte dank aan U, Hooggeleerde CANNegieter en VAN LEEUWEN! Ieder op uwe eigene wijze hebt Gij ons, evangeliendienaren in onze Ned. Herv. Kerk, den hoogen ernst onzer roeping doen gevoelen. Ik voor mij acht me gelukkig uw beider onderwijs genoten te hebben, want het heeft mij tot meer besliste overtuiging gebracht.

Eindelijk aan U, mijne vrienden, uit het oog niet uit het hart; mogen onze wegen elkander dikwerf ontmoeten en bij alle verschil toch de banden van liefde en vriendschap vastgesnoerd blijven!

I N H O U D.

	Bladz.
INLEIDING	1—11
HOOFDSTUK I. HISTORISCH OVERZICHT	12—53
HOOFDSTUK II. KRITISCH ONDERZOEK	54—64
HOOFDSTUK III. HET BEGRIJ VAN HET GEOORLOOFDE BE- PAALD EN VERKLAARD	65—75
HOOFDSTUK IV. HET GEOORLOOFDE EN HET ZEDELJK OOR- DEEL	76—81
HOOFDSTUK V. HET GEOORLOOFDE EN HET ZEDELJK LEVEN	82—87
HOOFDSTUK VI. HET GEOORLOOFDE EN DE ZEDELEER	88—92
BESLUIT	93—96

HET GEOORLOOFDE.

EENE ZEDEKUNDIGE STUDIE.

INLEIDING.

Voor zoover onze kennis reikt, is Schleiermacher de eerste geweest, die het begrip van het geoorloofde opzettelijk en afzonderlijk in behandeling nam. Volgens hem behoort dit begrip niet te huis in de wetenschap van het zedelijke, maar heeft het zijne rechtmatige plaats in de rechtswetenschap. Bij deze uitspraak is het echter niet gebleven. Zedekundigen en rechtsgeleerden, theologen en filosofen hebben zich in meer of minder breedvoerig betoog over dit punt doen hooren. Reeds deze veelvuldige behandeling wijst er op, dat men aangaande dit vraagstuk nog niet tot algemeene eenstemmigheid gekomen is. En werkelijk, al wie zich maar eenigszins op de hoogte stelt van de uiteenlopende beschouwingen over het geoorloofde zal toestemmen, dat de vraag betreffende dit begrip nog volstrekt niet bevredigend opgelost werd. Prof. Hoekstra schijnt dit te wijten aan de oppervlakkigheid en onjuistheid veler redeneeringen.¹⁾ Hoe dit ook moge zijn, wij voor ons stemmen volkomen in met de stelling, dat het begrip van het zedelijk geoorloofde dringend behoefte heeft aan nadere wetenschappelijke behandeling.²⁾

¹⁾ S. Hoekstra Bzn., Zedenleer, Amst. 1894, II. 155.

²⁾ Cf. A. v. d. Flier G. Jz., Acad. proefschrift: Deuteronomium 33, een exegetisch-historische studie, Leiden 1895, stelling XIX.

Of wij nu voor de taak om in deze dringende behoefte te voorzien, berekend zijn, beslisse hij, die nauwgezet kennis neemt van den inhoud der volgende bladzijden. Over het algemeen heeft elke zedekundige studie hare groote moeilijkheden en wel in het bijzonder voor den jeugdigen beoefenaar. Moge daarom aan onzen arbeid eene dubbele mate van welwillende toegeeflijkheid te beurt vallen.

Voor dat wij tot de eigenlijke behandeling overgaan, moeten noodzakelijk eenige inleidende opmerkingen voorafgaan omtrent de woorden *zedelijk* en *geoorloofd* en het begrip van het *zedelijk geoorloofde*.

Zedelijk is een van die woorden, wier beteekenis veelal uit den zamenhang van den zin, waarin zij gebezigd worden, moet worden afgeleid. Het staat in dit opzicht vrij wel gelijk met het woord waardeeren, dat nu eens geheel neutraal als beoordeelen, dan weer in beslist goeden zin als goedkeuren gebruikt wordt. Zoo wordt ook het woord zedelijk somwijlen in geheel neutrale, andere malen in beslist goede beteekenis gebezigd. Duidelijk springt dit verschil van beteekenis in het oog, wanneer zedelijk naast niet-zedelijk en tegenover on-zedelijk geplaatst wordt.

Wie zedelijk bedoelt als nevenstelling van niet-zedelijk, denkt hierbij aan twee terreinen, die naast elkander liggen. Het eene terrein is dat van het zedelijke, het andere dat van het niet-zedelijke. Welke betrekking tusschen beide bestaat, wordt geheel onbeslist gelaten. Het komt er slechts op aan om alles naar behooren te plaatsen; het zedelijke mag niet onder het niet-zedelijke, noch ook dit laatste op het gebied van het eerste gebracht worden. Hier bepaalt men zich derhalve tot rangschikken, zonder dat er ook maar eenige sprake van beoordeeling van het gerangschikte is. Zedelijk, in dezen zin bedoeld, is dan ook een louter formeel begrip. Aldus opgevat spreken wij van den zedelijken mensch om hem te onder-

scheiden van de niet-zedelijke natuurwezens. Evenzoo in den zelfden formeelen zin ligt ook het gebied van het zedelijke naast dat van het wetenschappelijke, het aesthetische, het juridische enz. . . .

Geheel anders wordt de beteekenis van zedelijk, wanneer men dit woord gebruikt als tegenstelling van on-zedelijk. Alsdan heeft men geene rangschikking, maar eene beoordeeling op het oog — niet met een bloot formeel, maar met een be-
slist materieel begrip te doen. Zedelijk staat hier niet naast niet-zedelijk, maar lijnrecht tegenover on-zedelijk. Alles wat formeel onder het zedelijke gerangschikt wordt, valt materieel onder beoordeeling, of het beantwoordt aan de norma van het goede — goed of kwaad, zedelijk of onzedelijk is. Hier is dus zedelijk met zedelijk goed, on-zedelijk met zedelijk kwaad synoniem.

Bij het woord *geoorloofd* komt genoemde onderscheiding niet voor en ongeoorloofd heeft geheel dezelfde beteekenis als niet-geoorloofd. Toch rijst ook bij dit woord eene vraag op, die met het oog op de volgende bladzijden beantwoord worde. In welke betrekking gebruikt men dit bijvoeglijk naamwoord? Men spreekt wel van geoorloofde handelingen, niet van geoorloofde personen; maar spreekt men ook van geoorloofde zaken? Uitdrukkingen als geoorloofde middelen en vermaken pleiten voor een toestemmend antwoord. Intusschen heeft men hierbij in het oog te houden, dat in zulke spreekwijzen het woord geoorloofd eigenlijk elliptisch gebruikt wordt. In eigenlijken zin wordt geoorloofd van handelingen gebezigd, maar overdrachtelijk ook van zaken, in wier benaming wel niet onmiddelijk het begrip van handeling ligt opgesloten, maar die toch eene handeling veronderstellen. Geoorloofd slaat dan op de niet rechtstreeks genoemde handeling, waarvan die zaak het voorwerp is. ¹⁾

¹⁾ Cf. M. de Vries e. a., *Woordenboek der Ned. taal*, art. *geoorloofd*.

Al konden wij nu vrijelijk uit het woord geoorloofd het *begrip* van het geoorloofde afleiden en vaststellen, dat het geoorloofde altijd aan handelingen doet denken, dan nog was er niets opgelost aangaande de vraag, welk bijzonder karakter zulke geoorloofde handelingen dan wel dragen, dat zij in eene afzonderlijke groep gerangschikt worden. Omtrent het begrip van het geoorloofde laat zich voorloopig alleen datgene vaststellen, wat voortvloeit uit onze nadere omschrijving van het onderwerp, welks behandeling wij hier bepaaldelijk als eene zedekundige studie beschouwen en beschouwd wenschen te zien. Met deze omschrijving wordt eene nadere bepaling van formeelen aard gegeven. Het geoorloofde, door ons te behandelen, is het zedelijk geoorloofde, zooals dat in de wetenschap van het zedelijke zijne plaats heeft. Komt in andere wetenschappen, zooals in de Rechtskunde, dit begrip eveneens voor, wij bepalen ons tot het geoorloofde in de Zedekunde. De bijvoeging van het woord zedelijk dient hier derhalve ter nadere bepaling; dat woord doelt hier op eene rangschikking en heeft neutralen zin. Het stelt ons begrip van het geoorloofde niet tegenover, maar naast dat begrip, zooals het geldigheid heeft in de wetenschap van het recht.

Doch is deze onderscheiding tusschen zedelijk en juridisch geoorloofd wel noodig? Wij meenen, dat het zedelijk geoorloofde even noodzakelijk van het juridisch geoorloofde onderscheiden als het van het begrip der zoogenaamde *adiaphora* afgescheiden moet worden.

Is het noodig, dat het zedelijk geoorloofde onderscheiden worde van het *juridisch geoorloofde*? Het antwoord op deze vraag hangt af van onze beschouwing omtrent de verhouding van zedewet en rechtswet. Wie meent, dat de begrippen van het zedelijke en juridische gansch en al ident zijn, zal deze onderscheiding als onnoodig afwijzen. Voor hem toch valt het ideaal van het zedelijke samen met het ideaal eener

zedelijke wereldorde, zooals hij zich die denkt in de volmaakt-
heid van het menschelijke gemeenschapsleven, in de harmo-
nische eenheid van alle bijzondere en algemeene levensbe-
trekkingen. Anderen daarentegen, van oordeel zijnde, dat de
rechtswet niets te maken heeft met de zedewet,¹⁾ zullen niet
alleen deze onderscheiding huldigen, maar tegelijk ook bewe-
ren, dat het zedelijk geoorloofde dan ook niets heeft uit te
staan met het begrip van het geoorloofde, zooals dat voorkomt
in de wetenschap van het recht.

De ervaring echter pleit tegen beider gevoelen. Zedewet
en rechtswet vallen niet geheel en al samen, maar zijn ook
niet gescheiden door eene ondempbare kloof. Er zijn geval-
len, waarin zedewet en rechtswet samengaan en gelijke uit-
spraak doen; zware vergrijpen worden door beiden afgekeurd.
Maar er zijn ook andere gevallen, waarin het zedelijk oordeel
zich geheel anders uitspreekt dan de juridische beslissing. Dik-
werf moet de rechtswet in bescherming nemen, wat de zedewet
beslist verbiedt. Als ik mijn bezit misbruik op eene wijze,
die in geen enkel opzicht met de rechtswet in strijd komt,
dan moet deze mij in bescherming nemen ook daar, waar de
zedewet mijn doen ten strengste gispt.

Er is dus wel degelijk eene grens in acht te nemen tus-
schen zedewet en rechtswet. De oude Romeinen onderscheid-
den reeds het jus van het fas, het menschelijk van het godde-
lijk recht. En dat is noodig. Want, terwijl de zedewet alleen
het zedelijk ideaal tot maatstaf heeft, moet de rechtswet ook
met het werkelijke, met de wanverhoudingen, die nu eenmaal
in de wereld zijn, rekening houden. De zedewet let alleen
op de inwendige gesteldheid, de rechtswet ook op de uitwen-
dige betrekkingen. Vandaar ook, dat de rechtswet den over-

¹⁾ b. v. J. G. Fichte, Grundlage des Naturrechts, Jena und Leipzig
1796, I. 52.

treder van ons zevende gebod op geheel andere gronden veroordeelt dan de zedewet dat doet. Nu is het wel waar, dat het menschelijk recht altijd weer in nauwer overeenstemming met het goddelijk recht gebracht moet worden, het jus met het fas, maar dit zal nimmer ten volle kunnen geschieden in eene onvolmaakte maatschappij.

Daarom zal het jus ook altijd een tweeslachtig karakter houden. Het moet rekening houden tegelijk met het ideale en het werkelijke, met het volledige en het gebrekkige. Vandaar dat de rechtswet niet, zooals de zedewet, een alles omvattend gebod tot maatstaf kan nemen, maar altijd weer opnieuw door gebod en verbod het zedelijk leven beter moet regelen. Nu is het echter onmogelijk, dat de rechtswet het gansche gebied des levens onder vaste regels kan brengen. Er blijft altijd een gebied, dat zij onbetreden en vrij laat, waarmede zij zich niet bemoeit, dat zij onbeheerd moet overlaten aan de burgers. En dat onbeheerde, onbetreden, vrije gebied is het terrein van het juridisch geoorloofde.

Uit den aard der zaak is het bedoelde terrein ruim en uitgestrekt. Allereerst behoort tot zijn gebied de innerlijke sfeer van gedachten en voorstellingen. Vervolgens moet de rechtswet, rekening houdende met haar eigene onvolkomenheid, in elk geval de mogelijkheid openlaten, dat hare geboden en verboden in uiterste noodzaak overtreden worden, waardoor natuurlijk het gebied van het geoorloofde in zulke gevallen ruimer wordt. Bovendien wordt de rechtswet beperkt door boven haar staande natuurlijke noodwendigheden, wier inwilliging zij aan de vrijheid van elk individu moet overlaten. Eene zekere mate van beweging en ontspanning; dit en veel meer valt buiten het bereik van de rechtswet. Eindelijk heeft zij ook te rekenen met gewoonten en gebruiken, die, door verkeer en omgang in de kringen van familie en openbaar leven ontstaan, een vasten vorm kregen.

In al die gevallen staat de rechtswet machteloos en schiet zij met hare geboden en verboden te kort, zoodat zij bijgevolg een betrekkelijk ruim gebied aan de willekeur der handelende personen moet overlaten. Van het standpunt der rechtswet is het geoorloofde derhalve een gebied van willekeur, van indifferentie. Doch ook alleen maar van het standpunt der wet en volstrekt niet voor den handelenden persoon, die geheel en al verantwoordelijk is voor zijn doen en laten op het gebied waar de rechtswet zwijgt. Al moet deze laatste het misbruik van eigen bezit in sommige gevallen onder het geoorloofde rangschikken, zulk eene handelwijze blijft voor den handelenden persoon volstrekt af te keuren.

Uit een en ander maken wij deze gevolgtrekkingen. Staan zedewet en rechtswet nevens elkander, dan moet reeds daarom het zedelijk geoorloofde onderscheiden worden van het juridisch geoorloofde. Doch deze onderscheiding wordt beslist noodzakelijk, wanneer wij letten op het feit, dat de rechtswet het geoorloofde als eene objectieve speelruimte voor de individueele willekeur erkent, waardoor zij somwijlen niet mag eischen, dat het kwade gelaten, en niet kan vorderen, dat het goede verricht wordt. Zulk eene objectieve speelruimte voor de individueele willekeur kan de zedewet nimmer erkennen, wil zij niet ophouden zedelijk te zijn. Voor haar is alles goed of kwaad, niets onverschillig; m. a. w. voor haar bestaan geen *adiaphora*. En deze slotsom leidt ons tot de andere stelling, dat het zedelijk geoorloofde beslist moet worden afgescheiden van de zoogenaamde *adiaphora*.

Wat verstaat men onder zedelijke *adiaphora*? Zulke handelingen, die ten opzichte van het zedelijk ideaal gansch en al indifferent, onverschillig zijn, die men mag verrichten of nalaten zonder in strijd te komen met het plichtsbegrip; handelingen derhalve, die niet goed en niet kwaad, plichtmatig noch plichtstrijdig zijn. Maar bestaan er zulke handelingen op het

gebied van het zedelijk leven? Over deze vraag is meermaalen en soms vrij heftig gestreden.

In den tijd der Scholastiek was zij een verschilpunt tusschen Thomisten en Scotisten. Thomas van Aquino was van oordeel, dat het bestaan van zedelijk onverschillige handelingen in abstracto erkend, doch in concreto ontkend moest worden. Abstract gedacht, kon eene handeling goed zijn, zooals het geven van eene aalmoes; of kwaad, zooals stelen; of onverschillig, zooals het oprapen van een halm van den grond. Concreet beschouwd, moet elke vrije, met overleg gedane handeling gericht zijn op een zedelijk doel. Slechts onvrijwillige handelingen, die niet met overleg, doch uit zinnelijken impuls (*ex quadam imaginatione*) voortspruiten, zijn indifferent, wijl zij strikt genomen geene zedelijke handelingen zijn (*non est proprie loquendo actus moralis seu humanus*).

Tegenover Thomas hield Dun Scotus staande, dat adiaphora wel in concreto, doch niet in abstracto recht van bestaan hadden. Want elke handeling, in abstracto gedacht, is overeenkomstig of in strijd met het verstand, goed of kwaad, maar nooit indifferent. Bij handelingen, in concreto gedacht, volgde hij Bonaventura, die onder de vrije handelingen van indifferente natuur, b. v. het wandelen om gezondheidsredenen rekende.¹⁾

Onder de Protestanten, met name onder de Lutherschen, is tweemaal een ernstige strijd naar aanleiding van dit vraagstuk ontstaan. Den eersten keer betrof hij den kerkelijken ritus en vroeg men of er kerkelijke adiaphora waren. De *Formula Concordiae*²⁾ besliste het pleit in dezen zin, dat men onder kerkelijke adiaphora moest verstaan zulke kerkelijke gebruiken, die in Gods Woord noch geboden noch verboden zijn. Den anderen keer, in den piëtistischen strijd, gold het meer beslist zedelijke handelingen. De Piëtisten verwierpen

¹⁾ Cf. Art. *Adiaphora* in *Kirchenlexikon* v. Wetzler und Welte, 2e Ausg.

²⁾ Art. X.

alle adiaphora, die door de Orthodoxen met klem en kracht gehandhaafd werden.

Een meer vreedzamen strijd in dezen vertoont onze eeuw, waarin de meeningen in zake adiaphora nog vrij ver uiteen loopcn. Een paar aanhalingen uit werken, in de laatste jaren verschenen, geven dit verschil van gevoelen niet onduidelijk te kennen. Terwijl volgens Fr. H. R. Frank het bestaan van zedelijke adiaphora nauwelijks meer betwijfeld mag worden, ¹⁾ meent Prof. Hockstra, dat er voor adiaphora op het geheele gebied van het handelen of zedelijk leven geene plaats is. ²⁾ Onder meer anderen sluit ook Beck zich bij eerstgenoemden aan, doch met dit verschil, dat Beck onder adiaphora zedelijke levensbetrekkingen wil verstaan, wat echter aan dit begrip eene geheel andere beteekenis geeft. ³⁾

Intusschen verklaren de meeste Protestantcn zich tegen zedelijke adiaphora. Zij wijzen er op, dat alle zoogenaamd onverschillige handelingen in elk afzonderlijk geval goed of kwaad, maar nimmer zedelijk indifferent zijn. Zeer juist merkt Rothe op, dat elk moment zijn zedelijken eisch heeft. Was dit niet het geval, dan zou de mensch oogenblikken hebben, dat hij niet-zedelijk handelde, bijgevolg op ééne lijn met het redelooze stond. ⁴⁾ Slechts het Nomisme, dat onder plicht een quantum van geboden en verboden verstaat, kan adiaphora huldigen. Dan toch zijn alle handelingen, die niet uitdrukkelijk geboden of verboden zijn, indifferent en kan ieder zich met betrekking tot deze indifferentia als buiten de wet staande beschouwen.

Maar hoe is men er dan toegekomen, om de begrippen van het zedelijk indifferente en zedelijk geoorloofde zoo zeer door-

¹⁾ Syst. der christl. Sittlichk., Erlangen 1887, II. 360.

²⁾ Zedenleer, II. 148.

³⁾ J. T. Beck, Vorlesungen über christl. Ethik, Gütersloh 1882, 83, S. 145.

⁴⁾ R. Rothe, Theol. Ethik, 2e Aufl., Wittenberg 1867—71, III. 372 ff.

een te warren, dat zij door niet weinige geleerden tot één begrip versmolten worden? ¹⁾ Hiervoor bestond gereede aanleiding door het begrip van het geoorloofde, zooals dat in de rechtswetenschap geldigheid heeft, mede in beschouwing te nemen. Dit laatste veronderstelt, zooals wij reeds zagen, eene objectieve speelruimte voor individueele willekeur, wat met de adiaphora evneens het geval is. Ook deze laten een gebied open, waarop de mensch naar willekeur kan handelen, geheel vrij en onafhankelijk van de zedewet. Geen wonder, dat men vooral in de dagen, toen eene zedeleer nog vrijwel een plichtenleer was, beide begrippen samen bond en in éénen adem van adiaphora en het geoorloofde sprak. En alzoo kreeg men drie begrippen, het juridisch geoorloofde, het adiaphoron en het zedelijk geoorloofde, naast elkander, die men alle drie kortweg aldus definiëerde: »wat noch geboden noch verboden is.»

Terecht, voor zoover men het juridisch geoorloofde bedoelde, maar gansch en al verkeerd met het oog op de beide andere begrippen. Op zedelijk terrein ligt er niets tusschen gebod en verbod, maar is alles zedelijk goed of zedelijk kwaad. Adiaphora bestaan dan daar ook niet, weshalve dit begrip niet alleen af te scheiden is van het zedelijk geoorloofde, maar ook gansch en al buiten het gebied van het zedelijke valt. En wat eindelijk dat zedelijk geoorloofde zelf betreft, indien er geen andere bepaling van dat begrip te geven is dan deze, dat het noch geboden noch verboden is, dan heeft het zijne beteekenis voor het zedelijk leven verloren en moet het niet meer in de zedekunde, maar alleen in de rechtswetenschap behandeld worden, zooals Schleiermacher onweerlegbaar aantoonde in zijne verhandeling over het begrip van het geoorloofde, waarvan de nadere ontwikkeling allereerst onze aandacht vraagt.

¹⁾ b. v. Palmer doet dat nog in zijn later te noemen geschriften.

Zoo komen wij dan tot de behandeling van ons onderwerp. Omtrent de wijze van behandeling geven de opschriften der hoofdstukken op zich zelve de noodige aanwijzing. Wij beginnen met het geven van een historisch overzicht, dat vervolgens aan een kritisch onderzoek wordt onderworpen. Daarna trachten wij het begrip van het geoorloofde vast te stellen en nader te verklaren. Is dit geschied, dan beschouwen wij het geoorloofde in betrekking tot het zedelijk oordeel en in het daarop volgende hoofdstuk tot het zedelijk leven. Onze laatste vraag betreft de plaats van het geoorloofde in de zedeleer.

Na over een en ander gehandeld te hebben, zal ons de taak overblijven het geheel nog eens 'te overzien.

HOOFDSTUK I.

HISTORISCH OVERZICHT.

Zooals we reeds opmerkten, is *Schleiermacher* de eerste geweest, die het begrip van het geoorloofde aan een afzonderlijk onderzoek onderworpen heeft. Tot op zijn tijd was dit begrip op allerlei wijze omschreven. Men sprak van het bloot geoorloofde, van het zedelijk mogelijke en van het geoorloofde als zedelijk mogelijk, maar dan ook alleen mogelijk. In hoofdzak echter kwamen alle bepalingen op hetzelfde neer. Het geoorloofde staat, zoo meende men, in het midden, tusschen het plichtmatige en het plichtstrijdige; wil met het plichtmatige gemeen hebben, dat het niet afgewezen, met het plichtstrijdige, dat het niet gevorderd mag worden.

Bij deze algemeene bepaling vat ook *Schleiermacher* dit begrip weer op.¹⁾ In verband met een vroeger door hem voorgedragen verhandeling over het plichtsbegrip,²⁾ meent hij, dat geen plichtenleer volledig kan zijn dan na juiste bepaling, of en in hoeverre het geoorloofde bestaan kan. Zijn onderzoek strekt zich dan ook niet uit tot al de speciale gevallen, maar bepaalt zich alleen bij het begrip zelf en zijne verhouding tot de zedelijke begrippen van plicht, deugd en goederen.

¹⁾ Ueber den Begriff des Erlaubten, in *Abhandlungen der Königl. Akademie der Wissenschaften zu Berlin*, 1826. Ook in *S. W. Berl.* 1846, IIIe Abth, 2r Band, S. 418 ff. — waaruit wij citeeren.

²⁾ *S. W. id. id.* S. 379 ff.

Wat met deze drie begrippen bedoeld wordt, eischt eenigszins nadere omschrijving. Al naarmate men van één dezer begrippen uitgaat, zal men den inhoud van het zedelijke op eigenaardige wijze weergeven. Uitgaande van het begrip goederen, zal men zijn oog hoofdzakelijk op het einddoel der zedelijkheid richten. Stelt men echter het begrip plicht voorop, dan zal men den nadruk leggen op den weg, die tot de goederen voert, op de plichten, wier vervulling vereischt wordt om die goederen te erlangen. Brengt men eindelijk het begrip deugd op den voorgrond, men zal dan vragen naar de kracht, die noodig is om den weg naar het einddoel te bewandelen. De geschiedenis der zedekunde toont duidelijk aan, hoe men nu eens de goederen, dan weer den plicht, andere malen de deugd voorop stelde. Zoo ontwikkelden de Stoïcijnen op breedten grondslag eene goederenleer, de Jezuïeten eene plichtenleer, terwijl velen in onze eeuw eene deugdleer verlangen. Wat Schleiermacher aangaat, hij stelde het hoogste goed aan de spits. Wel is deze naam reeds door Melanchthon uit de oude zedekunde overgenomen, maar Schleiermacher was toch de eerste, die de wetenschappelijke waarde er van aantoonde. Over de drie genoemde begrippen schreef hij afzonderlijke verhandelingen, maar bij de toepassing op de systematisering van den inhoud van het zedelijke heeft hij het bij eene goederenleer laten blijven.

Het begrip van het geoorloofde heeft hij echter van al de drie genoemde zijden beschouwd. Zijn uitgangspunt is deze vraag: kunnen er handelingen bestaan, die noch plichtmatig noch plichtstrijdig zijn? Tweeërlei geval laat zich denken. Allereerst zou men aan die gevallen kunnen denken, waarin er strijd ontstaat tusschen den enkelen plicht en het geheel der plichten, zooals dat bij noodweer schijnt plaats te grijpen. Maar zelfs oppervlakkig beschouwd zijn zulke gevallen reeds zeer verdacht, wijl zij strijd veronderstellen in het zedelijke zelf. Doch er blijft een tweede geval mogelijk. »Geoorloofd na-

melijk zouden zulke handelingen kunnen zijn, waaraan wel is waar een zinnelijke impuls ten grondslag ligt, maar toch zulk een, waartegen de zedelijkheid in geen enkel opzicht protesteert." ¹⁾ Nu is deze protestatie juist datgene, wat op eene handeling het merk van schuld drukt, weshalve het geoorloofde het onschuldige zou zijn. Maar al was dit nu werkelijk het geval, dan nog was niets opgelost, want de vraag bleef, of en hoe zulke onschuldige handelingen konden bestaan.

Deze nieuwe vraag doet Schlicermacher naar aanleiding van zijne beschouwing over het plichtsbegrip opmerken, dat uit het plichtmatige alléén alle goederen voortspruiten en in het plichtmatige alléén de deugden schuilen; dat dus onschuldige handelingen, dat wil zeggen, handelingen, die noch plichtmatig noch plichtstrijdig zijn, bijdragen noch tot de deugd noch tot de goederen. Bijgevolg zouden in het zedelijk leven geoorloofde handelingen slechts in zooverre kunnen voorkomen als zij datgene voor het zedelijk leven zijn, wat de slaap voor het lichaam is. De slaap voedt en sterkt de lichamelijke krachten; zoo zou het geoorloofde dan ook eene ontspanning en verfrissing voor de zedelijke krachten zijn. En evenals het natuurlijk leven tusschen waken en slapen verdeeld wordt, zouden wij ook in het zedelijk leven kunnen onderscheiden tusschen »Berufsleben" en »Erholungsleben" of nog korter tusschen »Ernst" en »Spiel."

Was deze vergelijking met den slaap juist, dan was het geoorloofde dat alles, wat tot ontspanning en verfrissing van het zedelijk leven (hier in den ruimsten zin genomen) dient, en vielen onder zijne rubriek gezellig verkeer, kunstgegot e. a. En trok men deze vergelijking tusschen het geoorloofde en den slaap verder door, dan was ook in het geoorloofde »ein vorgezogenes und ein abgerathenes," evenals de slaap meer of minder heilzaam, verkwikkend of benauwend

¹⁾ S. 421.

is. Evenwel, deze vergelijking houdt geen steek. Is het geoorloofde gelijk aan den slaap, dan ook het positief zedelijk handelen aan het waken. Doch welk een verschil, wanneer wij op den aanvang en het ophouden van den slaap en van de ontspanning letten! Uit den slaap worden wij als vanzelf wakker, maar hoe kan het zedelijk leven altijd weer een aanvang nemen uit hetgeen in den grond der zaak niet-zedelijk is, hoe het plichtmatige uit het onschuldige? En wat het begin betreft, treedt de slaap noodwendig in, wat men niet van het »Erholungsleben» zeggen kan. Er zijn zelfs, die beweren, dat afwisseling in plichtmatige handelingen reeds voldoende is. En is dit laatste waar, dan dwingt geene noodwendigheid, doch is het vrije verkiezing, dat de »Ernst» een tijdlang plaats ruimt voor het »Spiel», maar rijst ook de vraag, of dit plaatsruimen dan wel strikt zedelijk is.

Zeker, het »Berufsleben» moet van tijd tot tijd ook nog andere rust hebben dan door de noodwendigheid van slaap en voedsel geëischt wordt, doch worden die oogenblikken dan aangevuld met iets, wat met het zedelijk leven niets heeft uitstaande? Zegt de ervaring niet, dat afwisseling in plichtmatige handelingen reeds eene »Erholung» is? Voor hen, die met den geest werken, is handenarbeid »Erholung», en omgekeerd is het evenzoo. Beide gevallen behooren tot het zedelijk leven en maken onschuldige handelingen overbodig. Elk levensmoment heeft alzoo zijn eigen plicht, zoodat voor het geoorloofde geen recht van bestaan is aan te wijzen. En volkomen gerechtvaardigd is van dit standpunt uit deze stelling, »dat wij geen tijd mogen hebben voor iets, wat niet plichtmatig, doch slechts geoorloofd, niet zedelijk noodwendig, maar alleen zedelijk mogelijk wil zijn.»¹⁾

Zoo zou dan het geoorloofde met betrekking tot het plichtsbegrip, zooals Schleiermacher dat ontwikkeld had, niet kunnen

¹⁾ S. 432.

bestaan. Intusschen vraagt de schrijver zich zelve af, of zijne scherpe onderscheiding tusschen zedelijke en zinnelijke motieven niet wat verzacht en het plichtsbegrip tot wat enger perken gebracht kan worden? Zijn antwoord luidt, dat in geval het mogelijk was toch immer erkend moest worden, dat het hoogste plichtsbewustzijn ook de hoogste levensverheffing geeft, en dat men, bij onderscheiding tusschen het beslist gebodene en het bloot geoorloofde, telkens genoodzaakt zou zijn om uit het hogere naar het lagere gebied des zedelijken levens af te dalen.

Minder breedvoerig is Schleiermacher in zijne beschouwing van het geoorloofde ten opzichte der beide andere begrippen. Overgaande tot het begrip deugd merkt Schleiermacher op, dat dit begrip niet zooals het plichtsbegrip ruimer en enger genomen kan worden, maar boven allen twijfel en alle onzekerheid verheven is. En hoe staat het geoorloofde dan tegenover het begrip deugd? Daar elke deugd een zedelijken aandrang veronderstelt, deze echter ontbreekt bij het geoorloofde, zoo zou de »Erholung" hier telkens dien zedelijken aandrang afbreken en daardoor noodzakelijk de beoefening der deugden in den weg staan. Wie dus in deugden wil continueeren, moet dan ook de onschuldige handelingen, het geoorloofde, prijs geven.

Ten opzichte der goederen eindelijk stelt de schrijver in het licht, dat uit eene zedelijke handeling een goed ontstaat, zooals uit eene onzedelijke een kwaad geboren wordt. En nu is het wel waar, dat vele handelingen op zich zelf genomen onschuldig schijnen; men denke b. v. aan het zich wijden aan wetenschap, aan muziek e. a.; doch geplaatst in het geheel der handelingen wordt uit wetenschap en muziek een goed of een kwaad geboren. Ook hier dus geen andere dan plichtmatige en plichtstrijdige handelingen met uitsluiting van het geoorloofde. »Bijgevolg zou het begrip van het geoorloofde verdwijnen en zijn inhoud onder de leden der tegenstel-

ging, waar tusschen immers geen derde bestaat, verdeeld moeten worden." ¹⁾

Zoo komt de Schrijver altijd weer tot dezelfde slotsom. Maar, heeft hij al redeneerende de theorie niet cenigszins op de spits gedreven? Volstrekt niet, want moest men erkennen, dat er theoretisch ruimte voor het zedelijk onverschillige was tusschen het gebodene en verbodene, dan lag het gevaar voor de hand, dat weldra alles wat zedelijke plicht is op het gebied der burgerlijke wet werd overgebracht. Maar, hoe komt het dan toch, dat dit begrip, hetwelk volstrekt geen recht van bestaan heeft, ontstaan en zoo wijd en zijd verspreid is?

Op deze vraag acht Schleiermacher zich schuldig antwoord te geven. De oorzaak ligt hierin, dat de oorspronkelijke plaats van dit begrip niet op het gebied van het zedelijke ligt, maar op dat van de burgerlijke wet en het recht. Op dit laatste gebied bestaat het geoorloofde in dezen zin, dat het in het midden staat tusschen het wettige en het onwettige en datgene is, waarmede de wet zich niet bemoeit. Toen er geene wet was, bestond ook niet het geoorloofde. »Bij den aanvang der maatschappelijke verhoudingen treedt de wet op als gebod en verbod en tegelijkertijd ontwaakt daartegenover de individueele wil; beiden beginnen heel klein, maar worden door ontwikkeling al grooter en grooter. In diezelfde verhouding nu ontwikkelt zich tegenover de wet ook de individueele wil, zich meester makende van het vrijgelaten terrein; en dat is het gebied van het geoorloofde." ²⁾

Intusschen, zoo gaat Schleiermacher voort, mag men niet van veroorloovende wetten spreken. Ware niets anders geoorloofd dan hetgeen de staat als zoodanig aanwijst, dan kreeg men eene verhouding als van eene vaderlijke macht over onmondige kinderen. Elke staatsinrichting laat ruimte voor den individueelen wil en het pleit voor het gehalte der burgers,

¹⁾ S. 439.

²⁾ S. 440.

als de staat veel kan overlaten aan den enkelen burger. Wel treden langzamerhand de zedelijkheid en de openbare meening met haar goed- of afkeurend oordeel op, maar deze overeenstemming der op zich zelf staande willen, kan nimmer voor wet doorgaan. Maar toch is het een teeken van verval, wanneer zedelijkheid en openbare meening zich over weinig uitspreken, zoodat wij dan ook niet gaarne zien, dat er veel blijft liggen tusschen hetgeen afgekeurd en wat geprezen wordt. Of het geoorloofde nu moet worden gedaan of nagelaten, dit moet de zedelijke wil van den handelenden persoon zelf beslissen. Wil men echter hiervoor regels vaststellen, dan moct in zulk eene zedeleer het geoorloofde breedvoerig behandeld worden.

Na al het besprokene verwachten wij van Schleiermacher niet anders, dan dat hij met een krachtig finale het bestaan van het geoorloofde op zedelijk gebied geheel en al verwerpt. Dat echter is niet het geval. Integendeel, hij kan het spraakgebruik niet gansch en al veroordeelen, dat dit begrip niet enkel tot het rechtsgebied wil beperken. Want in de eerste plaats moeten wij vele handelingen van anderen, voor zoover onze kennis reikt, als geoorloofd laten doorgaan, zonder echter iets af te willen doen van de verantwoordelijkheid van den handelenden persoon. En in de andere plaats kunnen wij ons zelven niet immer duidelijk rekenschap geven van ons eigen doen, hoewel zulke handelingen niet de schoonste zijn.

»De meest volkomene zedelijkheid is slechts daar, waar onze volle overtuiging onvcranderlijk en zonder dat iets anders tusschen beiden treedt, de handeling aangrijpt en volbrengt, en zulke handelingen zijn het, waarop wij nog langen tijd daarna met het zelfde welgevallen terugzien.»¹⁾

Vergelijken wij deze verhandeling met hetgeen Schleierma-

¹⁾ S. 445.

cher elders ¹⁾ over het geoorloofde schreef, dan blijkt het ons op nieuw, hoe zijn absoluut plichtsbegrip den schrijver dwingt het begrip van het geoorloofde, zooals hij dat vooraf reeds beschrijft, beslist te verwerpen. Dat dit begrip, zooals het gemeenlijk gebruikt wordt, met zich zelf in strijd is, acht hij gemakkelijk aan te toonen. Dat begrip toch ziet op iets, wat binnen het gebied van het zedelijke ligt, terwijl het tegelijkertijd zegt, dat dit iets zedelijk niet te bepalen is, zoodat duidelijk bepaling en het bepaalde elkander opheffen.

Ook hier wordt de vraag gesteld, hoe dit begrip in de zedekunde opgenomen is. Twee gevallen worden aangewezen. In het eene geval lette men hierop, dat de toepassing van dit begrip in het zedelijk leven hare waarde heeft. Doch dan moet men zich het geoorloofde denken niet als een positief, maar als een negatief begrip, en wel in dien zin, dat eene handeling nog niet zóó verricht werd, dat hare zedelijke waarde bepaald kon worden; zij is nog voor meerdere ontwikkeling vatbaar, zedelijk nog onrijp. Meent men daarentegen, dat het begrip van het geoorloofde wel eene positief zedelijke bepaling omvat, dan ligt het vermoeden voor de hand, dat de begrippen recht en onrecht, waartusschen het verkeerdelijk ingeschoven is, eveneens verkeerd zijn opgevat en dat in het bepalen van het plichtmatige fouten begaan zijn, die men door het ingeschoven begrip van het geoorloofde trachtte weer te herstellen.

In het andere geval heeft men te letten op eene verwisseling tusschen de begrippen zede en recht. Bij het recht is plicht een negatief begrip, bijgevolg het geoorloofde een positief. Wie nu het laatste begrip overbrengt op het zedelijke, deze moest ook het eerste medenemen, maar gaat er dan lichtelijk toe over, om het zedelijk begrip plicht, een positief, te verwarren en te versmelten met het wettelijk, een negatief begrip.

¹⁾ Grundlinien einer Krit. der bish. Sittenl. S. W. IIIe Abth., 1e Band, S. 133 ff.

Het is niet zeer bemoedigend een zedekundig onderwerp te willen behandelen, waarvan niemand minder dan Schleiermacher het recht van bestaan ontkent. Dit echter belette ons niet, rustig onzen weg door het gebied der litteratuur te vervolgen.

Van Schleiermacher gaan wij over tot zijn leerling *Rothe*, die wel is waar geene afzonderlijke verhandeling over dit onderwerp geschreven heeft, zooals zijn leermeester, maar toch wel eenige vermeldenswaardige opmerkingen omtrent het begrip van het geoorloofde ten beste gaf. ¹⁾ Volgens hem is het geoorloofde, hoewel gelegen tusschen gebod en verbod, volstrekt niet iets wat zedelijk onverschillig is. De oude bepaling van het geoorloofde als het zedelijk mogelijke, doch tegelijk ook alleen mogelijke verwerpt hij, terwijl hij meent, dat dit begrip, zooals het in de zedekunde zijne plaats heeft, alleen te kennen geeft, dat eene bepaalde handelwijze zich niet met evidentie onder eene bepaalde wet laat rangschikken en dat bijgevolg hare waarde niet met zekerheid kan worden vastgesteld.

De oorzaak daarvan kan eenvoudig liggen in de onvolkomenheid der wet. De ervaring leert dan ook, dat het geoorloofde of de zoogenaamd onschuldige handelingen het meest voorkomen in de kinderjaren en dat, naarmate de wet vaster en meer omvattenden vorm aanneemt, het gebied van het geoorloofde enger wordt. »Hoe meer het zedelijk wezen nog zonder eene werkelijke wet is, des te ruimer is voor hem het gebied van het geoorloofde.» ²⁾ Dit geldt zowel van de gemeenschap als van het individu. Intusschen doet zich hierin ook een keerpunt voor, want naarmate de zedelijke ontwikkeling van deel of geheel voortschrijdt, des te meer verdwijnt de wet weer en in diezelfde mate moet dus ook het geoorloofde in omvang toenemen.

Reeds kan, van dezen kant beschouwd, het geoorloofde

¹⁾ Theol. Ethik, III. 372 ff.

²⁾ S. 373.

nooit ophouden te bestaan. Maar er is ook nog eene andere reden, waarom dat niet geschieden kan. Het geoorloofde ontstaat uit de verhouding van het zedelijk individu tot de wet. Nu kan de wet nimmer in elk speciaal geval voorzien wegens het individueele in het handelen, dat voor de wet niet te bepalen is. Daardoor blijft immer een zeker aantal handelingen door de wet noch geboden noch verboden, dat is, tot het geoorloofde behooren. Ja, streng genomen, behoort elke handeling tot het geoorloofde, wijl in elke handeling iets individueels ligt, »zoodat het gebied van dit laatste niet enger is dan dat van het zedelijke in het algemeen,» ¹⁾ onder dien verstande echter, dat het geoorloofde vooral thuis behoort in den kring van het individueele handelen, dus »in dem des Ahnens und Anschauens einerseits und des Aneignens und Geniessens andererseits.» ¹⁾

Nu veronderstelt dit geoorloofde volstrekt geene onvolkomenheid in het zedelijke. Het is volstrekt niet iets wat zedelijk indifferent is, maar veel meer iets wat zedelijk nauwkeurig te bepalen is »en, wanneer de zedelijke ontwikkeling van het individu gezond is, ook nauwkeurig bepaald wordt, namelijk door den individueel zedelijken aanleg, waartoe het naar zijne natuur behoort.» ¹⁾ Doch juist daarom is het voor anderen niet aanwezig of in elk geval niet duidelijk zichtbaar, en juist daardoor komt het, dat wij door anderen en anderen door ons nimmer geheel juist kunnen beoordeeld worden.

Van vele handelingen, strikt genomen alle, kunnen wij alleen bewijzen, dat zij in elk geval geoorloofd zijn. En vooral naar aanleiding hiervan, meent Rothe, is het begrip en spraakgebruik ontstaan. Doch is de besproken onmogelijkheid absoluut? Rothe antwoordt, dat zij zeer relatief gemaakt kan worden door dat de zedelijke gemeenschap en het zedelijk individu hooger trap van volmaking bereiken.

¹⁾ S. 374.

Na dit alles overwogen te hebben, komt Rothe tot deze conclusie: »Het geoorloofde in den zin van het zedelijk alleen mogelijke of van het zedelijk noch affirmatief noch negatief bepaalbare kan de zedekunde nimmermeer erkennen. Wel echter moet zij het geoorloofde erkennen in den zin van hetgeen slechts op individueele wijze zedelijk te bepalen is of van hetgeen zich alleen naar individueelen maatstaf als plichtmatig laat vaststellen; en dit wel als verspreid over den geheelen omvang van het zedelijk gebied in al zijne afzonderlijke deelen, doch in zeer verschillende mate. Echter heeft het zijn hoofdzetel in de sfeer van het individueele handelen. De erkenning van dit begrip van het geoorloofde is besliste voorwaarde voor alle zedelijke vrijheid en schoonheid.» ¹⁾

In eene bijgevoegde aanmerking wijst Rothe er op, hoe dit begrip van het geoorloofde de zedelijke wereld voor eindeloze verveling bewaart. Deze »geistvolle Irrationalität» moet zelfs »in die gute Engelwelt» te vinden zijn.

Zoekt Rothe het geoorloofde in de zedekunde te handhaven door te wijzen op de individueele verscheidenheid, ook de geleerde denker, tot wien wij thans moeten overgaan, wijst een afzonderlijk terrein toe aan dit begrip. Wij bedoelen *Chalybäus*. ²⁾ Nadat Chalybäus er op gewezen heeft, dat alles geoorloofd zou zijn, indien er geene wet was met hare geboden en verboden, wijl dan de willekeur heerschte, doch dat deze wet er is, maar als eene wet, die altijd weer voor volmaking vatbaar is, opent hij de paragraaf, wier inhoud ons met zijne beschouwing omtrent het geoorloofde bekend maakt.

Niet de gansche inhoud der wet kan en moet tot volle ontplooiing komen, maar alleen de wet der wetgeving zelve. Doch nog veel minder dan het eerste kan geschieden, zal ooit de geheele inhoud van vrijheid en zedelijkheid in den vorm

¹⁾ S. 375 f.

²⁾ H. M. Chalybäus, Syst. d. Spec. Eth., Leipz. 1850, I. 277 ff.

van wetten gebracht worden. Wat nu de inhoud der wetten betreft, deze is zeer verschillend. Sommige zaken staan a priori vast als den mensch instinctief en onuitwischbaar aangeboren, andere daarentegen zijn min of meer willekeurig en worden eerst ipso actu begrepen door de empirie der praktijk. Tot de eersten behooren onder anderen gevoel van piëteit en alles, waarin het persoonlijkheidsgevoel zich uitspreekt; tot de laatsten de willekeurige uitingen van de zinnelijke eudaimonie des levens. Op dit laatste gebied behoort het geoorloofde thuis.

Het geoorloofde heeft alzoo geen objectief kenmerk, dat het terecht bestaat, maar zijne deugdelijkheid kan eerst ipso factu blijken. Al blijkt het nu bij de uitkomst, dat iets ondoelmatig en af te keuren is, toch is zulk eene proef niet gansch en al vruchteloos, want zij geeft uitsluitel voor toekomstige gevallen. Het geoorloofde heeft dan ook beslist subjectieve beteekenis.

Slechts zeer in het algemeen kan worden aangegeven in welke soort handelingen de vrijheid van het individu zich als bij wijze van proef mag uiten, zoodat zulke uitingen op zich zelf niet af te keuren, maar voor het individu geoorloofd zijn, zelfs in het geval, dat de uitkomst in strijd met de wet is en derhalve voor het vervolg niet meer gelden mag. Voor hetgeen geoorloofd is, is dus van objectieve zijde geen vast kenmerk te geven. Men mag het niet naar de uitkomst afmeten, want dan vielen de begrippen geoorloofd en ongeoorloofd samen met die van recht en onrecht. Immers, alles wat bij uitkomst ongeoorloofd bleek te zijn, was dan reeds ongeoorloofd voordat het beproefd werd. Men kon zich schuldig maken aan een onrecht zonder het te weten, en daar er zeer vele gevallen zijn, waarin men handelen moet zonder zeker te zijn, zou de mensch in die noodwendigheid gedoemd zijn te doen wat niet mag, m. a. w. noodwendig een zondaar zijn. Hier ligt volgens Chalybaüs het gevaar van valsche gevolgtrekkingen voor de hand.

Wat nu van objectieve zijde, aldus vervolgt de schrijver, het geoorloofde heet, noemt men van subjectieve zijde de bevoegdheid. Deze heerscht binnen zekere, haar gestelde grenzen; haar gebied is het geoorloofde. Waren er in het geheel geene grenzen voor haar, dan werd zij willekeur. Had zij daarentegen in het geheel geen vrij gebied, geene speelruimte, geene zaken, waarover zij naar eigen verkiezing kon beschikken, dan bestond het geoorloofde niet op het gebied van het zedelijke. Alles wat men zich veroorloofde was verkeerd, willen en werken hingen alleen af van de objectieve noodwendigheid. Evenwel, aldus besluit Chalybäus, »zulk eene speelruimte moet aan het individu worden toegestaan; er bestaat een wettig, onaantastbaar gebied zijner absolute alleenheerschappij.”¹⁾

Doch, het komt er maar op aan deze speelruimte juist te begrenzen; niet willekeurig, maar uit de natuur der objecten of der zaken zelve. Op deze wijze krijgt het geoorloofde, dat als subjectieve bevoegdheid zonder inhoud scheen te zijn en zich alleen tot het beproeven bepaalde, nu ook een objectief te bepalen, werkelijken inhoud. Dit nu te bepalen is de taak eener speciale rechtsleer of, met Chalybäus eigen woorden: »Zu bestimmen, was in den Kreis dieser Willkür fällt und was nicht, oder wie weit das Erlaubte und die Befugniss der individuellen Willkür reicht, kann freilich nur die Aufgabe der ausführlicheren systematischen Sittenlehre, namentlich der besondern Rechtslehre sein.”²⁾

Wil men echter in het geheel niet zulk eene objectieve speelruimte voor de willekeur open laten, dan verliest het geoorloofde zijn bestaan in de zedekunde. Het is dan een voorloopig onbepaald begrip, dat verdwijnt zoodra men het van meer nabij beziet. Want alsdan bestonden het geoorloofde en de vrije bevoegdheid slechts daarin, dat een individu aanvankelijk de grenzen zijner rechten en plichten niet kent en

¹⁾ S. 282.

²⁾ S. 283.

in deze onbekendheid er maar op los handelt. Het bleek echter dra, dat wet en plicht al zijn doen reeds vooruit bepaald hadden, zoodat hem in werkelijkheid geen individueel doen en laten overbleef. Daartegenover houdt Chalybäus staande, dat ook na aftrek van al het plichtmatige eene rest voor het geoorloofde overblijft, welk begrip hij nu bepaalt »als datgene, waarmede het volgens zijne natuur aldus gesteld is, dat de vrije beschikking van het individu daarover alleen te beslissen heeft, zonder recht en plicht afbreuk te doen.”¹⁾

Na nog eenige opmerkingen gemaakt te hebben over de reeds besproken verhandeling van Schleiermacher, gaat Chalybäus in eene nieuwe paragraaf er toe over om de grenzen van het gebied van het geoorloofde te bepalen. Zoodra men vraagt, aldus vervolgt hij, wat zich als geoorloofd doet kennen zonder dat het kan worden ontkend, betreedt men het rechtsgebied in engeren zin. Dit recht veronderstelt het geoorloofde en wel als een bijzonder soort recht. Nu heeft de inhoud van dit recht zeer dikwijls twee zijden; eene zijde, die met het recht (in vollen zin) overeenkomt en eene andere, die er mede strijdt. Is dit het geval dan moet er een »verdrag” gesloten worden. Zoo komt het, dat op dit engere gebied het verdrag de heerschende rechtsvorm is, waarom men dan ook spreekt van »verworvene” in tegenstelling met »natuurlijke” wetten.

Mettertijd duiken in het algemeen verkeer eene menigte bepalingen, regels en rechtsvormen op, die in het algemeen bewustzijn zedelijk gezag erlangen en zich vast zetten, terwijl altijd weer nieuwe uit het conflict der vrije individueele uitingen daarbij komen en niet zelden met de reeds bestaande in tegenspraak zijn. Wat nu in elk speciaal geval recht is, moet worden opgemaakt uit de verhouding van het algemeen bewustzijn en de positieve wetten eenerzijds en het individueel bewustzijn aan de andere zijde. Zoo verkrijgt men het

¹⁾ S. 283.

rectum van het geoorloofde, dat, zooals werd opgemerkt, rectum plus pravum in zich sluit.

Doch nu is ook het algemeen bewustzijn op zijne beurt weer de overtuiging en beslissing van eene grootere of kleinere meerderheid, kunnende omslaan met het omslaan van die overtuiging. Het is dus veranderlijk en afhankelijk van de praktijk, aan wie het zijne regels voorschrijft. Maar, zoo moet men dan wel vragen, is het recht zoo wisselvallig en veranderlijk? Neen, antwoordt Chalybäus, daar is wat altijd vast staat, als noodwendig in de natuur gegrond en noodzakelijk voor het zedelijk wezen, iets wat a priori te weten is. Dit nu geeft aan het begrip recht zulk eene afwisselende betekenis, dat misverstand voor de hand ligt. Om niet in de war te geraken, moet men wel onderscheiden tusschen den engeren, bovenbedoelden zin en den algemeenen, die ook het geoorloofde in zich sluit. Die engere zin is veel te eng voor het algemeene recht doch mag niet met de begrippen plicht en geoorloofd, waar tusschen het ligt, ident gemaakt worden. Eene identificatie, die in de praktijk veel verwarring gesticht heeft.

Vatten wij in hoofdzaak samen, wat door Chalybäus breedvoeriger ontwikkeld werd, dan komen wij tot deze slotsom: het geoorloofde naar zijn breedten, ongezuiverden inhoud is het wettig mogelijke; het geoorloofde naar zijn engeren, gezuiverden inhoud is het wettig werkelijke; het plichtmatige is het wettig noodwendige.

Met Rothe stemt dus Chalybäus hierin samen, dat aan het begrip van het geoorloofde wel degelijk eene plaats moet worden ingeruimd. Doch wijst de eerste op de individueele verscheidenheid, de laatste denkt aan eene vrije speelruimte voor de individueele willekeur.

Van beiden weer verschilt de jongere *Fichte*, die meer tot Schleiermacher terugkeert. ¹⁾ In zijne plichtenleer ²⁾ on-

¹⁾ I. H. Fichte, Syst. der Ethik, Leipz. 1851, II, 1e Abth. § 71 .S. 278 ff.

²⁾ § 60—76.

derscheidt de schrijver deze drie rubrieken: plichten jegens ons zelve, plichten jegens anderen en eindelijk beroepsplichten. Door het beroep, zoo laat de schrijver zich hooren, treedt men in het organisme der zedelijke gemeenschap, waardoor de beroepsplicht geboren wordt. Gelijk nu het recht tot de rechtsbevoegdheid staat, zoo staat ook het beroep tot het geoorloofde, welk begrip hij aldus omschrijft: »wat door rechten beroepsplichten niet te normeeren is." ¹⁾ Ten opzichte van dit begrip ging Schleiermacher, volgens Fichte, wel uit van een juist standpunt, maar Fichte meent, dat het vollediger kan en moet worden opgevat.

Allereerst merkt hij het volgende op. Geoorloofd is eigenlijk alles, wat met betrekking tot een bepaalden plicht niet onder eene norma gebracht kan worden, wat derhalve met het oog op een zeker plichtsgebied verricht of ook nagelaten mag worden. Zulk een gebied van het geoorloofde bestaat voor iedereen ten allen tijde, naast het terrein zijner bijzondere plichten. Intusschen zal dat gebied kleiner en kleiner worden, naarmate liefde en wijsheid onzen wil besturen, waardoor men veel als ongeoorloofd zal beschouwen, wat op lager standpunt als geoorloofd zonder bezwaar gedaan wordt. Absolute grenzen echter, waar al het geoorloofde verdwijnt, zijn niet aan te geven. En zoo is de omvang van het geoorloofde objectief en subjectief veranderlijk, maar zoo, dat het voor geen enkel beroep en evenmin voor het zedelijk individu geheel en al verdwijnt, juist omdat het zedelijk proces steeds wordende en nimmer geëindigd is.

Doch hieraan voegt Fichte eene tweede opmerking toe, n. l. deze, dat er niets eenvoudig en algemeen geldend zedelijk indifferent is. Alles valt onder zedelijke beoordeeling, ook wat zoeven als het geoorloofde aangeduid werd. En hier blijkt dus, dat het geoorloofde niet tusschen het plichtmatige

¹⁾ S. 279.

en plichtstrijdige gesteld moet worden, zooals Schleiermacher ten onrechte deed, maar dat het datgene is, wat plicht en beroep altijd weer doelmatiger en beter in harmonie brengt. Hiertoe behoort alles wat men »Erholung» genoemd heeft, waarbij noch van plicht, noch van indifferentie gesproken kan worden. Alle handelingen, zelfs de kleinste »Erholung», moeten juist, omdat zij geoorloofd, d. i. naar vrije verkiezing zijn, doelmatig gekozen worden om een zedelijke levensharmonie tot stand te brengen. Het wezen van het geoorloofde ligt dan ook minder in het resultaat der handeling, dan wel »im Waltenlassen der geistig-sittlichen Individualität.»

Dit brengt den schrijver op zijne laatste opmerking. Er staat, zooals wij zagen, naast elk zedelijk leven en plichtmatig beroep, een gebied van het geoorloofde, waar noch rechts- noch beroeps-plicht voorschriften geven en waarop dus het zedelijk individu naar vrije keuze kan handelen. Op dit gebied nu wordt de hoogste trap van zedelijke volkomenheid, als ook van plichtsbetrachting bereikt, wanneer men zich wijdt aan de vrijwillige uitoefening der liefdeplichten. »Die eigentlich hochbegabten sittlichen Naturen, die von Begeisterung erfüllt nie unthätig sein können, lassen ihre Erholung nur in dem Wechsel sittlicher Handlungen bestehen.»¹⁾ Doch dit laat zich niet als plicht voorschrijven. Ook kan men er zich zelf niet toe dwingen; hier spreekt de gezindheid. »Dit alles kan,» zoo eindigt de schrijver, »slechts uit waarachtige inspiratie en bezieling ontspringen en daarom zal het met betrekking tot de verschillende zedelijke trappen en talenten, waardoor de verschillende individuen zich onderscheiden, inzake het geoorloofde gemeenlijk bij de vorige gezichtspunten moeten blijven.»

Moet alzoo volgens Fichte het geoorloofde ophouden te bestaan naarmate de mensch zijne volle krachtsontplooiing bereikt, dezelfde grondgedachte ligt ook ten grondslag aan

¹⁾ S. 283.

de beschouwing van *Chr. Fr. Schmid*.¹⁾ Deze maakt allereerst eene scherpe onderscheiding tusschen de begrippen van het zedelijk indifferente en het geoorloofde. Indifferente handelingen, zegt hij, liggen buiten den kring van het zedelijke en vallen dus ook niet onder zedelijke beoordeeling, wat wel degelijk het geval is met het geoorloofde, dat binnen dien kring valt.

Tusschen het zedelijk gebodene en verbodene ligt eene categorie, waarvan men alleen kan zeggen: *ἔξεστιν*, *licitum est*. Om geboden of verboden te worden, moet er bij zulk eene geoorloofde handeling nog iets bij komen, n. m. l. »die concrete Situation.» Geoorloofd kunnen sommige handelingen zijn, wanneer wij ze in abstracto beschouwen, dus den handelenden persoon, de omstandigheden, de middelen, de doeleinden weglaten. Maar dat kan niet. Eerst door de concrete betrekking valt eene handeling onder zedelijke beoordeeling. Al is het eten van afgodenoffer op zich zelf beschouwd geoorloofd, zoodra het ergernis wekt of tot twijfel brengt, is dat eten bepaald zondig. Ook het drinken van wijn is in abstracto bezien noch geboden noch verboden, maar al naarmate gezondheid en middelen het toelaten, is dat drinken goed of kwaad.²⁾

Na eenige opmerkingen over Kant, die handelingen met geboden en met geoorloofd doeleinde onderscheidde, welke onderscheiding Schmid beslist verwerpt, en over Schleiermacher, wiens verhandeling over het geoorloofde hij op dit punt bijval schenkt, wijst de schrijver op nog eene andere mogelijkheid om aan het geoorloofde recht van bestaan te geven, namelijk, wanneer men let op 's menschen onvolkomenheid. Doch ook van deze zijde bezien zal het gebied van het geoorloofde altijd weer beperkt worden, naarmate zedelijke volkomen-

¹⁾ Christl. Sittenlehre, Herausgg. von A. Heller, Stuttg. 1861, § 56. S. 447 ff.

²⁾ I Kor. 8; I Tim. 5: 23.

heid bereikt wordt. »De vraag naar het geoorloofde,» zegt Schmid, »zal altijd zeldzamer worden, naarmate de geheele persoonlijkheid zedelijk gevormd, naarmate de nieuwe mensch in Christus het uitgangspunt voor het gansche leven is.»¹⁾ Alsdan zal alles geschieden in den naam van Jezus en in dankbare liefde tot God; en wat aldus geschiedt is niet meer bloot geoorloofd, maar heeft zijne innerlijke, zedelijke noodwendigheid tegelijk met zijne innerlijke vrijheid.

Langer dan bij Schmid moeten wij stilstaan bij *Wuttke*.²⁾ Met even groote beslistheid als hij het zedelijk indifferente verwerpt, huldigt Wuttke het recht der persoonlijkheid, dat volstrekt niet met het eerste begrip verward mag worden. Iedere mensch toch heeft zijne persoonlijke eigenaardigheid. Als twee personen hetzelfde moeten doen, verricht toch ieder het op zijne eigene wijze. Nu is het gebied van het persoonlijk-bijzondere element dat van het geoorloofde.

Volgens Wuttke is het geoorloofde dat bijzonder handelen, dat door de zedewet noch geboden noch verboden wordt. Het is echter volstrekt niet iets zedelijk indifferents, maar behoort veel meer tot het zedelijk goede. Echter ziet het begrip van het geoorloofde minder op de zedelijke handeling in het algemeen, dan wel op de wijze, waarop eene op zich zelve goede handeling volbracht wordt. Elke zedelijke handeling kan op zeer verschillende wijzen goed volbracht worden. Intusschen is er niets, wat onder alle omstandigheden geoorloofd zou zijn. Het gebied van het geoorloofde is voor elken zedelijken ontwikkelingstrap en voor elken bepaalden levenskring verschillend. Met de zedelijke ontwikkeling houdt de uitbreiding van het geoorloofde gelijken tred. Hoe meer echter zedewet en persoonlijkheid overeenstemmen, des te grooter wordt de persoonlijk-zedelijke vrijheid.

¹⁾ S. 454.

²⁾ A. Wuttke, Handb. d. christl. Sittenl. 3e Aufl. durchges. u. s. w. von L. Schulze, Leipz. 1874, § 81 ff. S. 319 ff.

Na deze inleidende gedachten zegt de schrijver omtrent het geoorloofde: »Dit is een der belangrijkste en tegelijk ook der moeilijkste punten in de ethiek, dewijl het hier de persoonlijke vrijheid geldt en tegelijk hare betrekking tot de onvoorwaardelijk geldende zedewet. En naar gelang eene zedeleer de idee der persoonlijke vrijheid opvat, zal zij ook vermogen het begrip van het geoorloofde te vatten.» ¹⁾ Toont God zich heilig in de uitdrukkelijke wet met haar geboden en verboden, Hij toont zich liefderijk in zijne vrijlating van het gebied van het geoorloofde. Wordt de mensch zich zijne zedelijke vrijheid bewúst in het betrachten van die wet, zoo wordt deze vrijheid hem een genót op het terrein van het geoorloofde. Is de vrijheid van wil niet alleen noodzakelijke eisch voor alle zedelijkheid, maar ook zelve een zedelijk goed en is dat goed op zich zelf een genot, zoo heeft het vrijgeschapen wezen eene zedelijke aanspraak op rechtmatig genot der vrijheid en der vrije beweging op het gebied van het geoorloofde, waarop het persoonlijk-zedelijk element vooral te voorschijn treedt.

Wat Wuttke tot hiertoe uiteengezet heeft, gaat hij thans met een beroep op Oud en Nieuw Testament bevestigen. Reeds bij de schepping werd naast het gebod ook ruimte voor vrije beweging gelaten. De mensch moest heerschappij oefenen; dit was een gebod. Doch hoe hij dat wilde doen, hierin stond de keus hem vrij; dit behoorde tot het geoorloofde. Zoo ook stond naast het verbod om te eten van den boom der kennis het geoorloofde, waarbij al de overige vruchten aan vrije zelfkeuze werden overgelaten. ²⁾ Nu was vóór den val het gebied van het geoorloofde uitgestrekter dan na den val, omdat de mensch toen zedelijk reiner was. Door de verlossing echter werd dat gebied weer ruimer. De wedergeborene komt wederom vrijer tegenover de wet te staan. Den

¹⁾ S. 323.

²⁾ Gen. 1: 28; 2: 16 en 17.

reinen is alles rein, d. w. z. hoe hooger zedelijk peil, des te grooter gebied van het geoorloofde. Des menschen wil zal alsdan hoe langer zoo meer samenvallen met Gods wil en alles tot Gods eer verrichten.

Hier wijst Wuttke ook op Paulus' bevoegdheid om te huren, al deed hij het ook niet, op Ananias' vrije beschikking over zijnen akker, op het eten van spijzen enz. Altijd springt weer duidelijker in het oog, dat het geoorloofde het gebied is nog meer van de persoonlijke vrijheid dan van de bloot zedelijke vrijheid. Wel is men vrij tegenover de bevelende wet, doch dat is slechts eene gebonden vrijheid; men kan wel, maar mag niet handelen in strijd met de wet. Het moeten, hoewel rustende op de vrijheid, brengt altijd nog een zekeren dwang met zich en bij stipte wetsvervulling voelt men wel, doch geniet men niet zijne vrijheid. Had Gods wet alles tot in het kleinste bepaald en niets voor het vrije handelen overgelaten, dan zou de wet voor den mensch een last worden. Juist omdat 's menschen wezen de vrijheid, de zelfbepaling eischt, heeft hij een gebied noodig, waarop hij zich werkelijk vrij bewegen kan, zonder door de wet gebonden te zijn; waar hij kan zeggen: ik mag, doch behoef het niet te doen.

Het geoorloofde staat tot de uitdrukkelijke wet, gelijk »Spiel" tot »Thätigkeit" staat. »Spiel" behoort werkelijk mede tot de volle ontwikkeling van het jeugdig zedelijk leven. Bij het kind is »Spiel" van hooge zedelijke beteekenis, wijl het hierbij zijne geheele persoonlijke vrijheid leert te gebruiken en te genieten. Bij leeren en werken is een kind ook wel vrij, maar het vlijtige kind voelt reeds zijne gebondenheid aan de wet. In het spelen vermaakt het kind zich, omdat het daarbij zijne geheele persoonlijke vrijheid geniet, en die kinderen gaan geestelijk achteruit, wier spelen hun stuksgewijze voorgeschreven wordt.

Wat nu het spel voor een kind is, is het geoorloofde voor het zedelijk leven. Het is op zich zelf iets zedelijk goeds

en zijn wezen ligt in de vrijheid. Daarom is het dan ook dwaas te beweren, dat de mensch geen tijd voor »Erholung» mag hebben, maar geheel en al in zijn beroep moet opgaan, elk oogenblik een bepaalden beroepspligt te vervullen heeft. Dat ware eene zedelijke slavernij.

Persoonlijk vrij is de mensch, want hij is niet slechts een gebonden deel in het geheel, maar ook zelfstandig vrij. Wel is de »Erholung» niet iets zedelijk onverschilligs, maar in de wijze, waarop hij haar wil genieten is de mensch vrij, en de zedewet bepaalt niet stuk voor stuk, maar treedt daarbij ter beschutting en ter voorkoming van overtreding op, evenals een opvoeder wel het spel van zijn pupil gadeslaat en in hoofdzaak regelt, doch niet in elk onderdeel bepaalt. De mensch is wel elk oogenblik zedelijk en moet in alles zedelijk goed zijn en handelen, maar niet alles, wat hij doet, is onmiddellijke uitdrukking van eene zedelijke wet. In hoofdzaak schikt men zich naar de mode, maar in het speciale handelt men naar keus. Evenals de visch wel aan de natuurwetten gebonden is, doch binnen dien kring vrij in zijne bewegingen is, zoo beweegt de mensch zich ook vrij binnen de perken der zedewet op het gebied van het geoorloofde en toont daarin zijn karakter van vrij kind Gods te zijn in tegenstelling met het knechtschap onder de tuchtwet.

Ten slotte bespreekt Wuttke nog het gevoelen van eenige andere schrijvers. Allereerst wijst hij op Schleiermacher, die het geoorloofde feitelijk gelijk stelde met het zedelijk onverschillige. Daar nu Schleiermacher dit laatste afwees, moest hij ook het eerste doen vallen. Ook Wuttke verworpt de adia-phora, maar »toch is aan zedelijk goede handelingen eene zijde, die door de wet niet mede bepaald is en het geoorloofde vormt.» ¹⁾

Vervolgens staat hij stil bij Rothe, volgens wien het ge-

¹⁾ S. 327.

oorloofde eigenlijk berust op het ontbreken van de wet, en dus het twijfelachtige wordt. Eveneens acht Rothe, dat het gebied van het geoorloofde ruimer is voor een kind dan op lateren leeftijd. Dit is volgens Wuttke onjuist, wel veranderen de grenzen, maar de inhoud wordt niet kleiner. Want al zijn vele handelingen op vroegeren leeftijd geoorloofd, die het op lateren niet meer zijn, ook het omgekeerde heeft niet minder plaats.

Eindelijk zet ook Stahl het geoorloofde buiten het eigenlijk gebied van het zedelijke en in het gebied der »Befriedigung». Hij zegt dan verder, op zijn standpunt zeer terecht, dat het gebied van het geoorloofde moet afnemen, naarmate de zedelijke ontwikkeling voortschrijdt, en dat de »Befriedigung» daárin gezocht moet worden, wat in werkelijkheid van zedelijke behoeften vervulling is. Tot dezelfde uitkomsten komt ook Schmid.

Maar hebben deze beide schrijvers gelijk, dan is het gebied van het geoorloofde eigenlijk dat van het ongeoorloofde en slechts eene voorbijgaande tegemoetkoming aan de zedelijke onrijpheid en zwakte. Ook dit is volgens Wuttke onjuist. Er is geene andere »Befriedigung» dan eene zedelijke. Beweert Stahl, dat bij voortschrijdende ontwikkeling van veel, wat vroeger geoorloofd was, afstand moet gedaan worden, hij vergeet, dat dit slechts schijnbaar is, want voor het een komt het andere in de plaats. De vrijheid van een christen steekt scherp af bij de gebondenheid onder het oude verbond. Wel was veel den ouden Israëliet geoorloofd wat dit den christen niet meer is, b. v. echtscheiding en wraak; maar dat gebied wordt voor den christen oneindig veel ruimer, zooals Paulus duidelijk aantoonst, waar hij de vrijheid des christens stelt tegenover het juk der wet.

Met het voortschrijden van de zedelijke ontwikkeling wordt ook de kring der plichten scherper omljnd, zoodat wat vroeger nog niet zedelijke eisch schijnt dit later wel degelijk blijkt te zijn. Daardoor echter wordt het gebied van het geoorloofde niet enger maar ruimer, »wijl aan elken plicht ver-

schillende wijzen om hem te vervullen zich aansluiten.”¹⁾ Mogen echtgenooten niet meer van elkander scheiden, dan wordt daardoor — wat eerst eene beperking van het geoorloofde scheen — de zedelijke persoonlijkheid van beide echtgenooten in groote mate verhoogd. Zij hebben oneindig grooter recht op elkander gekregen, mogen meer van elkander vorderen en durven zich meer jegens elkander veroorloven dan wanneer het huwelijk slechts een losse band was. »Hoe nauwer en vaster de band is, des te grooter vertrouwen en vertrouwelijkheid wederzijds, des te ruimer ook het gebied van het geoorloofde.”¹⁾

Nu wij Wuttke zoo breedvoerig bespraken, kunnen wij kort zijn bij *Martensen*, die vrijwel op eene lijn met Wuttke staat.²⁾ Elke plicht heeft eene algemeene en eene individueele zijde, maar nu laat de eerste zijde zich niet in een algemeenen vorm uitdrukken. Daarin schuilt volgens *Martensen* het zedelijk geoorloofde of toevallige, wat slechts individueel te bepalen is. »In dezen zin heeft het begrip van het geoorloofde onbetwistbaar recht.”³⁾ Alle zedelijke schoonheid is daardoor bepaald. Deze laatste zinsnede herinnert ons sterk aan *Rothe*, zooals de opmerking, dat het geoorloofde datgene is wat zich zedelijk slechts individueel laat bepalen, bij Wuttke te vinden is.

Reeds noemden wij *Stahl* en hoorden, dat deze het geoorloofde buiten het zedelijke in het gebied der »Befriedigung” stelt, waarom het dan ook plicht blijft de bevrediging daarin te zoeken, wat tegelijk ook van zedelijke behoeften vervulling is.⁴⁾ Hij stemt dus met *Schmid* in, dat het gebied van het geoorloofde kleiner wordt naarmate zedelijke rijpheid verkregen wordt. Op het hoogste standpunt zal het gansch verdwijnen; wat ook *Fichte* betoogde. Intusschen erkent ook *Stahl*, evenals *Fichte*,

¹⁾ S. 328.

²⁾ H. Martensen, *Die christl. Ethik*, Gotha 1871, I, § 133 ff., S. 579 ff.

³⁾ S. 580.

⁴⁾ Fr. J. Stahl, *Phil. des Rechts*, 2e Aufl., II. 112 ff.

dat dit immer eene approximatie blijft. En daarom moet men nimmer aan minder zedelijk gevorderden, als aan de jeugd, deze natuurlijke bevrediging, het geoorloofde, betwisten.

Tradē wij onwillekeurig in vergelijking van de besproken schrijvers, schier algeheele overeenstemming met Schleiermacher vinden wij bij een nog niet genoemden schrijver, op wien wij mede als terloops de aandacht willen vestigen. Wij bedoelen *Hartenstein*.¹⁾ Ook deze gaat uit van de vraag, of het plichtsbegrip alomvattend is dan wel of er iets is, waarom de zedewet zich met hare geboden en verboden volstrekt niet bekommert. Zijn uitkomst is, »dat het geoorloofde thuis behoort op het gebied van het recht en dat niet alleen in het gewone leven, maar ook in de wetenschap.»²⁾ Intusschen eindigt ook hij met Schleiermacher te erkennen, dat het spraakgebruik in zake dit begrip niet gansch en al af te keuren is. »Die Vielgestaltigkeit des Lebens und die Unsicherheit der Beurtheilung des fremden Willens gestatte dem Begriffe des Erlaubten immerhin einen freien Spielraum; für den Handelnden selbst bleibt dennoch die kurze Regel stehen: dass er sich nichts schlechthin erlauben dürfe.»³⁾

Al wie zijn blik vestigt op de verhouding tusschen plicht en recht vindt daarbij ook aanleiding om over het geoorloofde te spreken. Aldus ook *Chr Palmer* in »Die christliche Lehre vom höchsten Gut und die Stellung der Güterlehre in der theologischen Ethik.»⁴⁾ Na eenige gevallen opgesomd te hebben, hoe deze beide begrippen plicht en recht tot elkander kunnen staan, komt Palmer tot de bespreking van vrijheid en persoonlijkheid. Eene vrije handeling moet niet alleen beantwoorden aan het algemeen zedelijke, maar ook geheel en al met ieders persoonlijkheid in overeenstemming zijn, met innerlijk en uitwendig

¹⁾ G. Hartenstein, Die Grundbegriffe der ethischen Wissenschaften, Leipz. 1844, S. 346 ff.

²⁾ S. 348.

³⁾ S. 349.

⁴⁾ Cf. Jahrbücher für Deutsche Theologie, Band V, j. 1860, S. 436 ff.

beroep, met karakter en al. Mijn recht moet voor mij zelve een plicht zijn. Al gebiedt geene wet, toch moet zulk eene vrije handeling het kenmerk dragen van goed te zijn. Zij is dus ook volstrekt niet zedelijk indifferent, maar beslist goed. Intusschen kan het geval bestaan, dat ik in anderen goedkeur wat ik mij zelve niet veroorloof. En juist hierin, merkt Palmer nu op, schuilt de mogelijkheid om het begrip van het geoorloofde te handhaven.

Met veel, wat Schleiermacher over dit begrip gezegd heeft, kan Palmer instemmen, maar toch heeft Schleiermacher volgens hem te veel het verschil uit het oog verloren tusschen het wettelijke en het zedelijke, vooral christelijke standpunt. Op dit laatste standpunt is het geene tegenstelling tusschen gebod en verbod, waaronder de menschelijke handelingen vallen, maar is het de vraag alleen: spruiten zij voort uit den Geest of uit het vleesch, uit het nieuwe levensbeginsel of uit de nawerking der zonde. En dat nieuwe levensbeginsel bezielt den mensch niet ten deele, maar gansch en al. In werkelijkheid bestaat er dus niets wat bloot geoorloofd is, geen objectief adiaphoron, al het schijnbaar indifferente hangt innerlijk samen met het zedelijk centraalpunt. Een vast karakter blijft zich gelijk zelfs in de onbeduidendste zaken, niet minder een grondig geheiligde mensch. Weshalve van dit standpunt uit geene plaats is voor het geoorloofde in de christelijke zedeleer.

Nochtans bezit dat begrip ook volgens Palmer eene onloochenbare werkelijkheid »en al wijzen wij haar in de theorie altijd weer af, in het leven dringt zij zich even dikwijls weder op. En ook de wetenschap heeft haar in zooverre te erkennen, als ieder christen het recht heeft om het algemeen zedelijke overeenkomstig zijn innerlijken aanleg op individueele wijze in zich te verwezenlijken.»¹⁾ Dit nu komt vooral uit in het gebruiken van die goederen, welke

¹⁾ S. 480.

cene of andere ingeschapen menschelijke neiging of behoefte van hooger en lager graad veronderstellen. Tot op zekere hoogte mag ieder mensch voor zich zelve kiezen, doch deze keuze is niet willekeurig, maar wortelt in ieders aanleg. Hier ligt het indifferente niet in den persoon, maar in de zaak. Of ik wit of zwart neem is op zich zelf indifferent, doch geheel anders wordt het, wanneer die keus gedaan wordt om mijne onzedelijke neiging te bevredigen. Waar echter de grens? Deze is niet mathematisch aan te wijzen, wel echter zedelijk: »Zoodra het genot van iets maar eenigszins den blik op het hoogste goed benevelt, is het geoorloofde niet meer geoorloofd, het recht wordt onrecht.»¹⁾

Aldus is het ook gesteld met het gezellig verkeer, met dansen, tooneelbezoek e. a. Wie niet volstrekt rigorist wil worden moet zulke zaken onder het geoorloofde brengen. Evenwel, »wat in abstracto als geoorloofd in bovenbedoelden zin bestaan kan, kan in concreto verreweg in de meeste gevallen zedelijk nadeel worden.»²⁾

Ongeveer dezelfde gedachten ontwikkelt Palmer in »Die Moral des Christenthums.»³⁾ Het is dus onnoodig hierbij lang te vertoeven. Wat ons boven opviel dat treft ons ook hier; Palmer wikt en weegt zonder tot eene duidelijke en besliste uitkomst te geraken. Het is een beschouwen in abstracto en in concreto, waarbij nu eens het streng zedelijke gehuldigd, dan weer met het »vrome rigorisme» een weinig de spot gedreven wordt.⁴⁾ Sterker nog dan vroeger worden thans de begrippen zedelijk onverschillig en »bloot geoorloofd» promiscue gebruikt.⁵⁾ Maar eveneens wordt ook hier meer dan boven een nieuw gezichtspunt geopend. Wat objectief indifferant

¹⁾ S. 482.

²⁾ S. 483.

³⁾ Stuttg. 1864, S. 202 ff., S. 321 ff.

⁴⁾ S. 205, 322.

⁵⁾ S. 204, 205 u. s. w.

schijnt, is het daarom subjectief nog niet; wat door gebed niet geheiligd kan worden, ligt niet meer binnen den kring der zedelijke vrijheid, maar is zondig. »Daarmede is het kenmerk zeer zeker in den mensch, in diens subjectieve zedelijke gesteldheid gelegd en niet aan het voorwerp gebonden — maar dat is juist het warc.»¹⁾

Breedvoerig en niet zonder onnoodigen omslag heeft *J. Köstlin* over ditzelfde vraagstuk gehandeld in de bovengenoemde *Jahrbücher*.²⁾ Meermalen worden andere schrijvers aangehaald en besproken, doch bij geen enkelen vindt hij eene bevredigende oplossing. Bij Palmer mist hij juiste begripsbepaling; Schleiermacher en Rothe hebben wel verdienstelijken arbeid geleverd, doch vervielen te veel tot abstracte reflexie; Chalybäus wordt met groote instemming aangehaald, doch deze geeft aan het begrip te veel een negatief karakter; Wuttke's voorbeelden houden geen steek en met Schmid stemt Köstlin ook niet in. Zelf acht hij de vraag omtrent het geoorloofde nog volstrekt niet opgelost. Als het »sollen» eene allesomvattende beteekenis heeft, zooals de schrijver vroeger ontwikkelde, blijft er dan wel ruimte open voor het bloot geoorloofde? Al naarmate men meerdere klem legt op de christelijke gebondenheid of op de christelijke vrijheid, zal men tot ontkennen of toestemmen neiging gevoelen.

Köstlin spreekt eerst over het begrip, daarna over bezwaren tégen, eindelijk over de handhaving van het geoorloofde. Uit den aard der zaak trekt het laatste punt vooral onze belangstelling. Omtrent het begrip van het geoorloofde komt hij tot deze conclusie, dat in geen geval alles, wat slechts op individueele wijze of van de individueele gesteldheid uit ze-

¹⁾ S. 329.

²⁾ *Studien über das Sittengesetz, III Das Erlaubte*; in *Jhrb. f. Deutsche Theol.*, Band XIV, j. 1869, S. 464 ff.

delijk te bepalen is, onder de kategorie van het bloot geoorloofde gebracht mag worden.

Vervolgens worden van alle kanten uit tegen de handhaving van dat begrip belangrijke bezwaren ingebracht. Zelfs moet Köstlin erkennen, dat het zoogenaamd geoorloofde van zedelijk correct standpunt schijnt afgewezen te worden. Ook de Bijbel geeft geen recht het bloot geoorloofde in concreto te huldigen. In het πάντα μοι ἔξεστιν moet datgene gekozen worden, wat meest tot eere Gods strekt. Alles moet in Jezus' naam geschieden.

Nochtans wil Köstlin het geoorloofde niet zoo maar zonder meer verwerpen. Want hij meent, dat de meeste zedekundigen bij dit vraagstuk te weinig gelet hebben op eene onafwijsbare, natuurlijke behoefte en op een natuurlijken, ingeschapen drang in den mensch, aan welks bevrediging de Schepper zelf voldoet. Daarom stelt hij in de laatste afdeeling eene andere opvatting voor, »naar welke die handelingen, die men bloot geoorloofd noemt en voor welke benaming men eenigen grond heeft, maar die toch in werkelijkheid niet bloot geoorloofd zijn, met goed recht hare plaats in het zedelijk leven en in de zedeleer behouden.» ¹⁾

Na breede uiteenzetting erkent Köstlin, dat er sommige handelingen zijn, die men wegens haar karakter niet gansch en al ten onrechte met den naam van geoorloofd bestempelt. Nu verder nagaande, waarin dat bijzonder karakter van zulke handelingen bestaat, komt hij tot deze oplossing, dat dit in het individueele van zulke handelingen gezocht moet worden. En wat zulke geoorloofde handelingen naar haren inhoud aangaat, moet men ze vooral op het natuurlijk, somatisch gebied thuis brengen. Zeker, gevaar voor overtreding ligt hier vooral voor de hand, maar het misbruik sluit nimmer het gebruik uit. Paulus spreekt van menschen, die het lichaam verwaar-

¹⁾ S. 502.

loozen, maar door hunnen zelf uitgedachten godsdienst het vleesch ten slotte voeden; van menschen, die ook datgene vermijden, wat God heeft toegestaan. ¹⁾ Hoe verkeerd gehandeld, de mensch mag in den waren zin *ὁμολογουμένως φύσει Ζῆν*. »Tot het wezen van den mensch behoort genoemde natuurzijde; niet slechts als iets, wat krachtens het zedelijk ideaal meer en meer verdwijnen moet en welks eischen slechts krachtens nooddwang voldaan moeten worden, maar ook als iets, wat in zijne ondergeschiktheid aan de hoogste belangen, toch tegelijkertijd ook op eene zekere relatieve zelfstandigheid, bevrediging der persoonlijke behoeften en vrije, ongedwongen beweging aanspraak heeft.» ²⁾

De beteekenis van deze natuurzijde is het voornaamste, wat de Schrijver in Schleiermacher's verhandeling mist. De mensch is toch geest-lichaam; hij mag toch eten en slapen, voor zoverre dat zijn welstand ten bate komt, en eveneens ontspanning genieten. Schleiermacher zegt, dat afwisseling reeds ontspanning geeft, maar het gevaar voor een te sterk gevoel van eigenwaarde ligt alsdan voor de hand en bovendien volgt men in die afwisseling van plichtmatige handelingen toch ook weer neiging, stemming, karakter enz. Stahl schrijft deze natuurlijke bevrediging te veel toe aan zedelijk minder gevorderden, want wel is het geoorloofde iets relatiefs, maar het behoudt zijne waarde ook bij zedelijke rijpheid.

Zoo heeft dus Köstlin datgene wat men gewoonlijk bloot geoorloofd noemt, zijne plaats in het zedelijk leven laten behouden. Maar, zoo vraagt hij thans, kunnen wij nu nog van bloot geoorloofd spreken? »Overeenkomstig het tot nu toe gezegde,» gaat de schrijver voort, »kunnen wij het nu niet meer zoo noemen.» ³⁾ Zulke »geoorloofde» handelingen behoren tot het zedelijke, al hebben zij ook eene eigenc plaats

¹⁾ Col. 2: 23; Tim. 4: 2 vv.

²⁾ S. 516.

³⁾ S. 518.

onder het plichtmatige. Toch moet »dit, dat het geoorloofde op zich zelf ook een »Seinsollendes” of zedelijke cisch is, duidelijk genoeg in het licht gesteld worden,” in geval twijfel mocht ontstaan. Moeilijk echter laten de afzonderlijke handelingen zich onder categorieën brengen. Omtrent eten en slapen, uitgaan en gezellig verkeer, omtrent allerlei spel en ontspanning is het uiterst moeilijk, zoo niet onmogelijk, de grens tusschen te veel en te weinig te trekken. Al de besproken handelingen behooren tot het individueele leven, waar eigen geweten beslissen moet en beslissen kan. De wetenschap zij hier voorzichtig: »Leicht bildet zum erhabenen wissenschaftlichen Reden die Wirklichkeit und Natürlichkeit der Dinge einen komischen Gegensatz.”¹⁾

De vraag blijft over, of het gebied van het geoorloofde bij voortschrijdende ontwikkeling grooter of kleiner wordt. Köstlin wijst er op, dat men bij zulk eene ontwikkeling tweëerlei moet onderscheiden, n.l. dat het gebied zelf kleiner en daarentegen de onderscheidingsblik scherper wordt. En juist hierom zal men het geoorloofde niet meer als bloot geoorloofd, maar als Gods wil volbrengen. En »so wird das,” aldus eindigt de Schrijver, tot zijn uitgangspunt terugkeerende, »so wird das, was zunächst bloss erlaubt erschien, selber auch als Gottes Wille erkannt und geübt, — das, was zunächst nur als strenge Forderung sich darstellte, selber auch frei aus eigenem Triebe vollbracht werden. In Beidem wird der Eine, gute vollkommene Gotteswille sich verwirklichen, in Beidem die wahre sittliche Freiheit der Kinder Gottes sich bethätigen.”

Reeds hadden wij dikwijls gelegenheid om op te merken, dat schier elke schrijver bij de vele ons reeds bekende gedachten, toch ook weer zijne eigene schakeering toebracht aan het begrip van het geoorloofde. Dit zullen wij opnieuw bevestigd vinden bij den schrijver, wiens verhandeling

¹⁾ S. 524.

over het zedelijk geoorloofde wij thans moeten bespreken.

*H. H. Wendt*¹⁾ stemt op vele punten met Köstlin overeen, al wijkt hij op andere punten ook weer belangrijk van hem af. Dit laatste heeft zijn oorzaak vooral in de eigenaardige opvatting van het plichtsbegrip, van welk begrip uit Wendt het geoorloofde beschouwt. Hij wil op zedelijk gebied het adjectief zedelijk aan het geoorloofde toevoegen om daarmede verwarring te voorkomen tusschen rechtswet en zedewet. Het zedelijk geoorloofde dan bespreekt hij van zijne opvatting uit van het begrip plicht. De plichten, die de zedewet ons stelt, betreffen alles te zamen, de verhouding tot onze medemenschen. Die plichten hebben betrekking op familie en vaderland, godsdienstige kringen en vriendengezelschappen, maar laten ook ruimte voor gezellig verkeer, spel, enz. Dit laatste nu is het gebied van het zedelijk geoorloofde, dat echter met den plicht ook dikwijls nauw verbonden is.

Deze regel echter geldt voor al het geoorloofde, dat het buiten het zedelijk plichtsgebied moet liggen. Bovendien, wat voor den een plicht is, blijft den ander geoorloofd, en omgekeerd; met personen en omstandigheden moet hier gerekend worden. In het kort: »voor ieder afzonderlijk zal de maat zijner zedelijke plichten en de maat zijner krachten in verhouding tot deze plichten op bijzondere wijze de maat van hetgeen hem zedelijk geoorloofd is, bepalen; en wel zoo, dat de maat van het geoorloofde des te kleiner is hoe grooter de maat der plichten is.»²⁾ Bij dit laatste geldt natuurlijk ook het omgekeerde.

Het geoorloofde is voor ieder afhankelijk van zijne plaats in de maatschappij; kinderen hebben veel geoorloofds, mannen veel minder, grijsaards weer meer. Nu zou bij strenge

¹⁾ Ueber das sittlich Erlaubte. Sammlung gemeinverständlicher wissenschaftlicher Vorträge, herausg. v. R. Wirschow und Fr. v. Holtzendorff, Berlin 1880, Serie XV, Heft 337—360.

²⁾ S. 17.

plichtsbetrachting gevraagd kunnen worden, of er alsdan wel plaats bleef voor het geoorloofde? Deze vraag echter leidt tot rigorisme en miskent 's menschen behoeften. En juist »in deze behoefte aan geoorloofde bezigheid ligt ook hare rechtvaardiging.» ¹⁾ Al heeft zulk eene geoorloofde handeling nu niet de hoogste zedelijke waarde, toch is zij volstrekt niet zedelijk ongeoorloofd of ook maar indifferent. Objectieve regels echter zijn niet te geven, maar »slechts nauwkeurig onderzoek van eigen krachten'' ²⁾ helpt hier. Ook het geoorloofde heeft »eene zekere zedelijke waarde voor zoo ver het indirect de zedelijke plichtsbetrachting bevordert.» ³⁾

De schrijver, tot wien wij thans overgaan, beziet het vraagstuk van het geoorloofde volgens eigen zeggen van positief christelijk standpunt. In zijne »Vorlesungen über christl. Ethik'' stelt Beck zich allereerst deze vraag: wat is het geoorloofde in gansch algemeenen zin genomen? ⁴⁾ Zijn antwoord luidt: wat met de wet niet in strijd is. Maar dat niet-strijden mag niet hierop berusten, dat iets in het geheel niet onder de bepalingen der wet valt, door die wet noch geboden noch verboden is. Was dat wel zoo, dan zou de christelijke wet naar inhoud en beteekenis niet absoluut zijn; zij zou niet alles omvatten. Voor eene absolute wet kan het geoorloofde dan ook dat slechts zijn, wat door de wet beslist als zoodanig erkend wordt. »Er moet, kan men zeggen, in eene werkelijk absolute wet, dus in de christelijke, werkelijk een »Erlaubnissgesetz'' zijn.» ⁵⁾

Intusschen vindt de oude onderscheiding tusschen zedelijk noodwendig en zedelijk geoorloofd »dem Worte nach'' steun in het Nieuwe Testament. Men vergelijkte de begrippen

¹⁾ S. 21.

²⁾ S. 23.

³⁾ S. 26 f.

⁴⁾ J. T. Beck, Vorlesungen über christl. Ethik, 1883, S. 153 ff.

⁵⁾ S. 154.

ἔξεστιν en ἔξουσία met ἀνάγκη. In werkelijkheid echter past de bepaling van het geoorloofde als datgene, wat noch geboden noch verboden is, alleen bij het propaedeutisch karakter van het O. T. met zijne veelheid van bepalingen zonder het geheel te kunnen omvatten. Daartegenover moet bij de absolute wet van het N. T. het geoorloofde, evenals alles, onder deze wet vallen, dat is, alles wat geoorloofd wil zijn moet werkelijk vrijgelaten worden, niet alleen negatief, maar ook positief, als iets wat niet geboden of verboden mag en kan worden. Het N. T'sche geoorloofde is dan ook niet slechts een bloot mogen, maar ook een beslist moeten; eene vrijheid, zooals die door de woorden ἔξουσία en ἐλευθερία aangeduid wordt.

Thans overgaande tot het bepalen van den omvang van het christelijk geoorloofde, wijst Beck er op, dat deze omvang deels beperkter, deels ruimer is dan die van het wettelijk geoorloofde. Beperkter, omdat de N. T'sche zedewet alles omvat, de O. T'sche rechtswet ruimte open laat. Ruimer, wijl de zedewet ook vrijheid schenkt, waar de rechtswet beperkend optreedt. Uit de ontwikkeling van deze tegenstelling leidt de Schrijver een drietal opmerkingen af. De eerste opmerking is deze. Als de zedewet absoluut is, blijft er voor den christen dan nog wel eenige vrijheid over, is hij niet ten eenenmale gebonden? Vele protestantsche zedekundigen zoeken zich aldus te redden, dat zij sommige handelingen in abstracto, geheel buiten alle relatie beschouwen. Doch dit baat weinig, want plaatst men zulke handelingen in hare vereischte relatie, waarop het juist aankomt, dan blijkt elke handeling goed of kwaad te zijn. Bovendien kent ook de H. S. geen abstract gedachte handelingen en evenmin gewaagt zij van ontoereikende zedelijke kennis of onmondigen leeftijd, waarin anderen vooral de handhaving van het geoorloofde zoeken. In het πάντα μοι ἔξεστιν spreekt geene zedelijke zwakheid, maar zedelijke sterkte. En ditzelfde geldt van het huwen en het eten

van offervleesch; dit alles is geoorloofd voor den zedelijk sterke, ongeoorloofd voor den zwakke. Voor geen van beide gevallen wordt een absoluut gebod gegeven, ware dit wel het geval, dan was de *ἐξουσία* eene *ἀνάγκη* geworden. Dit brengt de schrijver tot zijne tweede opmerking.

Wel is de christelijke wet absoluut en strikt bindend voor iederen geloovige, maar toch bestaat voor hem in het concrete leven een gebied van het geoorloofde, of juister naar bijbelsche bepaling: eene vrijheidssfeer door de wet zelve bepaald. Het christelijk geoorloofde is dus iets, wat door de wet zelve aan de individueele vrijheid overgelaten is. Het is eene wettelijk erkende vrijheid, eene zedelijke bevoegdheid, rustende niet op dwang, maar op vrije overtuiging; eene oefenschool voor den christen; een *ἄνομος* zijn, maar niet *ἄνομος θεοῦ*, maar *ἔννομος Χριστοῦ*. Alles geoorloofd en toch *πάντα εἰς δόξαν θεοῦ ποιεῖτε*. Doch hoe kan dat? Deze vraag brengt Beck op eene uitweiding over christelijke vrijheid en christelijke gebondenheid, waarvan de inhoud ongeveer hierop neer komt. Het geloof beweegt zich vrij op elk gebied des levens en, naarmate het geloof grooter wordt, beweegt de geloovige zich vrijer op dat gebied.

En zoo komt de schrijver tot zijne derde en laatste opmerking: »der Christ hat seine Freiheit nur im Gesetz, nicht als Freiheit vom Gesetz." ¹⁾ De mate onzer vrijheid richt zich naar de mate, waarin wij den Heiligen Geest bezitten. Waar de Geest is, daar is vrijheid. Alles daarentegen wat niet uit het geloof geschiedt is zonde. Dezulken zijn nog zwak in het geloof, hebben het karakter der wet nog niet ten volle begrepen, zijn in menig opzicht nog onder den tuchtmeester. Zij gevoelen zich afhankelijk, onder vreemde bevoegdheid, uitwendige instellingen, vormen en omstandigheden, weifelen dikwijls en bewegen zich in een uitorlijk afgemeten kring van

¹⁾ S. 166.

het geoorloofde. In dien toestand loopt men gevaar de vrijheid des geestes te maken tot eene vrijheid des vleesches. Daarom is het noodzakelijk te letten op de wijze, waarop wij onze vrijheid voor ons zelve en tegenover anderen gebruiken. Voor ons zelve mag er geen »Herzensbann" ontstaan, maar ook mogen wij die vrijheid door anderen ons niet laten be-rooven.

Wie Becks opvatting van het geoorloofde gelezen heeft en daarmede vergelijkt wat *Julius Schiller* over dit onderwerp geschreven heeft, vindt groote overeenkomst, maar weinig nieuws.¹⁾ Wij kunnen dan ook kort zijn. Evenals Beck huldigt ook Schiller zoowel de adiaphora als het geoorloofde. Veronderstellen adiaphora zedelijke onrijpheid, het geoorloofde ontwikkelt zich naarmate zedelijke rijpheid bereikt wordt. Veel verwarring zou volgens Schiller weggenomen worden, als men minder over het hoofd zag, dat het begrip van het zedelijk onverschillige zich volstrekt niet dekt met dat van het geoorloofde. Omtrent dit laatste begrip merkt hij op: »Wie dit begrip uit de zedekunde verwijdert, berooft haar van een belangrijk deel." ²⁾ De gedachte ligt reeds opgesloten in de N. Tsche begrippen *ἐξουσία* en *ἐλευθερία*, want de sfeer der vrijheid is het gebied van het geoorloofde.

Wandelden wij tot nu toe steeds rond op den uitgestrekten, vruchtbaren bodem der duitsche literatuur, thans mogen wij het voorrecht genieten in eigen vaderland ter schole te gaan. In zijne reeds genoemde Zedenleer ³⁾ bespreekt prof. *Hoekstra* in eene afzonderlijke paragraaf: Het zedelijk geoorloofde en zedelijk onverschillige, als gelegen buiten de grenzen van

¹⁾ J. Schiller, *Probleme aus der Christl. Ethik*, Berlin 1888, S. 12 ff.

²⁾ S. 13.

³⁾ Zie blz. 1.

de zedewet. ¹⁾ Het zedelijk onverschillige kunnen wij hier laten rusten, wijl alleen het geoorloofde onze aandacht vraagt.

Ter inleiding werpt Hoekstra deze vraag op: »Wanneer noemen wij handelingen niet geoorloofd, maar ook niet ongeoorloofd?» Het antwoord luidt: »1e. als wij de nadere bepaling der daden van anderen niet kennen. 2e. als wij ons de handelingen niet in haar geheel, maar uit een of ander bepaald oogpunt, in eenen of anderen samenhang denken.» ²⁾ Overgaande tot de verdere uitwerking, merkt de Schrijver op, dat het onverplicht geoorloofde steeds vele verdedigers vindt. Volgens Kübel en anderen staat naast den imperatief de concessief, naast plicht recht, naast zullen mogen. Dit laatste beschouwen zij als iets essentieels voor de zedelijkheid. Zoo wil Wuttke, dat de zedewet altijd speelruimte overlate voor vrije keuze. Kant sprak reeds van een »Erlaubnissgesetz» der praktische rede; als eene collisie tusschen de beweegredenen der praktische rede bestaat, dan zal de zedewet, om erger kwaad te voorkomen, uit toegevendheid iets veroorloven, wat op zich zelf ongeoorloofd is. Verder brengt de Schrijver nog ter sprake, hoe men bij dit vraagstuk het N. T. aanhaalt, wijst nog op Wirth, die beweert, dat het wezen der zedelijkheid de erkenning van het geoorloofde gebiedt, staat eenige oogenblikken bij Rothe stil en komt dan tot deze conclusie: »Het geoorloofde — hierop komen al deze redeneeringen neder — is onmisbaar voor de schoone zedelijkheid, omdat anders de tegenstelling van deze tegenover den dorren plicht weg vallen moet.» ³⁾

Hierop laat de oud-hoogleraar de woorden volgen, die wij vroeger reeds aanhaalden: »Mij komt het voor, dat al deze en dergelijke redeneeringen even oppervlakkig als onjuist zijn.»

¹⁾ II § 58, blz. 138 vv.

²⁾ II. 139.

³⁾ blz. 154.

Erkende Kant zelf reeds, dat in de samenstelling »veroorloovingswet» tegenspraak ligt, volgens Hoekstra is het »niet waar, dat de zedenwet iets hoegenaamd positief geoorloofd zou noemen; er is niets, er kan niets zijn, wat men volgens de beginselen der zedelijkheid zonder te zondigen onder alle omstandigheden naar willekeur mag doen of laten.»¹⁾ Mag niets geschieden zonder eigene overtuiging van voldoende beweegredenen, dan is ook niets hoegenaamd alleen maar geoorloofd. Geen doel of het moet in samenhang zijn met ons zedelijk levensdoel.

Doch heeft het geoorloofde dan wel reden van bestaan? Prof. Hoekstra antwoordt: »Ik wil daarom het begrip van het geoorloofde niet uit de zedenleer verbannen. Maar wat ik beweer, is dit, dat het geoorloofde niet in het midden tusschen het gebodene en verbodene staat, maar dat het tot eene geheel andere kategorie van begrippen behoort. Het geoorloofde, in den zin van het evenmin gebodene als verbodene, het zedelijk indifferente, behoort te huis in de casuïstische zedenleer, die niet alleen van onwaarde, maar zelfs zedelijk af te keuren is.»¹⁾

Vragen wij nu verder, hoe prof. Hoekstra het geoorloofde dan wel opvat, wij erlangen op deze vraag niet zulk een beslist antwoord, als wij overeenkomstig de gehoorde positieve uitspraken zouden verwachten. Hij gaat voort met Wuttke te weerleggen, die volgens Hoekstra meent, dat de zedewet, in algemeene regels bestaande, juist daarom eene speelruimte voor de vrije keuze moet overlaten. Hoekstra noemt eene vrijheid, van welke men zich bij daden van willekeur bewust wordt, onvrijheid, het tegenbeeld van de ware zedelijke vrijheid. Stelt Wuttke het geoorloofde in de eigenaardigheid van ieders persoonlijkheid, hij vergeet, dat deze in kiem ons aangeboren is. Onverplichte zedelijkheid is ondenkbaar.

Dit echter sluit niet uit, dat wij dikwijls mistasten in onze

¹⁾ blz. 155.

wilskeuze. En hoeveel vaker doen wij dat bij anderen. »Daarom komt in ons oordeel over hetgeen anderen doen of moeten doen, eene zeer groote plaats toe aan het onbesliste (wil men aan het geoorloofde). Gestreng genomen, mag ons oordeel niet zoo luiden: Dit of dat is hem of haar geoorloofd; maar wel zoo: Wij zijn onbevoegd, om dit of dat voor hem of haar geoorloofd te noemen.»¹⁾ Daardoor behooren nagevoeg alle handelingen van anderen voor ons (subjectief) tot het gebied van het geoorloofde; »wel te verstaan, alleen voor ons, niet voor de handelende personen zelven, en alzoo niet objectief.»²⁾

»Naar het ideaal beoordeeld is niets zedelijk onverschillig, en derhalve ook niets alleen maar geoorloofd. Maar wij zijn tot nog toe niet in staat, om altijd tot eene vaste en welgegronde overtuiging omtrent de juiste, de verplichte keuze te komen.»³⁾ De beslissing is dikwijls moeilijker, naarmate zij minder belangrijk is. Zoo weten wij dikwijls niet te kiezen en gelden deze woorden ook ons: waar geene wet is, daar is ook geene overtreding. Intusschen wordt het gebied van het geoorloofde steeds kleiner, naarmate de zedewet voor ons een meer scherp bepaalde en uitgewerkte gestalte verkrijgt. Maar het ideaal wordt hier niet bereikt, wijl ook de meest ontwikkelde niet altijd zeker is.

Reeds uit hetgeen wij tot hertoe samenbrachten blijkt voldoende, dat het oude *quot capita tot census* hier niet misplaatst is. En ik vermoed niet, dat wij anderen indruk zouden verkrijgen, al lazen wij alles samen, wat omtrent ons onderwerp gezegd is. Zulk eene volledigheid echter te begeeren zou even vruchteloos zijn als het ongewenscht ware haar te beproeven. Daarom bepalen wij ons tot het aanstippen van nog eenige schrijvers, om dan verder ons historisch

¹⁾ blz. 158.

²⁾ blz. 159.

overzicht te besluiten met de vermelding van de opvatting van ons vraagstuk bij de Roomsch-Katholieken.

Evenals Wirth, ¹⁾ dien wij laten rusten, werd bij Hoekstra reeds Kübel genoemd. Zoowel in »Das Christl. Lehrsystem» ²⁾ als in zijn artikel »Adiaphora» in de Real. Encl. van Herzog en Plitt, ³⁾ bespreekt deze laatste het begrip van het geoorloofde. Hij beschouwt het geoorloofde als gelegen naast het niveau van het zedelijke, terwijl de adiaphora buiten dat niveau vallen. Hebben beide begrippen van objectief standpunt geen recht van bestaan, van subjectief standpunt wel degelijk. Wat het geoorloofde aangaat, brengt Kübel dit begrip onder het gezichtspunt der N. Tsche *εἰσφορία*, waarover bereids bij Beck e. a. gesproken werd.

Van zijne praktische zijde vooral wordt ons vraagstuk door *Von Oettingen* ⁴⁾ besproken, hierin gansch en al eene tegenstelling van *Strümpell*, ⁵⁾ die het alleen van zijne theoretische zijde beschouwt. De laatste meent, dat het geoorloofde op vierderlei wijze bestaan kan naar gelang van de verhouding, waarin de handelende persoon kan komen te staan tot de wet, die de mensch in zich zelve vindt en die toestemming geeft of verbiedt. Verder merkt hij op, dat »das Erlaubte zu finden oft schwieriger ist, als das Gesetzliche selbst.» Is de engelsche literatuur voor ons onderwerp schier even onvruchtbaar als de hollandsche, wat zij oplevert is meestal eene bijdrage tot de kennis der adiaphora. Wij wijzen op *Whewell*, die evenals Palmer adiaphora aandient onder het opschrift: »Of things allowable.» ⁶⁾ Eindelijk heeft nog *Seydel* — om geen anderen meer te noemen — dit be-

¹⁾ Syst. d. Spec. Eth., I. 144 ff.

²⁾ R. Kübel, Das Christl. Lehrsyst., Stuttg. 1874, S. 432 ff.

³⁾ Ausg. 1877.

⁴⁾ Die christl. Sittenl., Erlangen 1874, S. 626 ff.

⁵⁾ Die Vorschule der Ethik, Leipzig 1844, S. 38 ff.

⁶⁾ W. Whewell, The Elements of morality, Londen 1848, p. 200 ff.

langrijke voor ons, dat hij het geoorloofde omschrijft, zonder het echter uit te werken, als het »Gleichwerthige.»¹⁾

Zooals wij ruimschoots gelegenheid hadden om op te merken, brengt men het begrip van het geoorloofde in den nauwsten samenhang met zedelijke gebondenheid en zedelijke vrijheid. Al naarmate men klem en nadruk legt op eene van beiden, verandert dienovereenkomstig de beschouwing omtrent het geoorloofde. Door deze zelfde tegenstelling geleid bepalen ook de *Roomsch-Katholieken* dit begrip. Ook volgens hen stelt de zedewet den volstrekt algemeenen eisch om altijd zedelijk goed en nooit zedelijk kwaad te handelen, maar aan den anderen kant zegt zij niet in hoeverre de mensch het goede moet doen. Op het gebied van het zedelijk goede is dus eene keuze tusschen meer en minder; men kan zedelijk goed handelen, maar ook zedelijk beter. En dit is niet toevallig, want God zelf heeft in vele gevallen de beslissing aan de vrije keuze des menschen overgelaten.

Bij zulk eene opvatting van de zedewet wekt het geene verwondering, dat de *Roomsch-Katholieken* leeren, dat geboden en verboden de bijzondere vormen zijn, waarin de zedewet optreedt. Het gebod bevat het goede, dat verricht; het verbod het kwade, dat gelaten worde. Gebod en verbod beschrijven dus den kring van het plichtmatige of zedelijk noodwendige. Maar reeds hoorden wij, dat God zelf ook een gebied opengelaten heeft, waarop de mensch in vele gevallen vrij te beschikken heeft. Dit laatste nu is het gebied van het niet geboden goede of het geoorloofde, liggende tusschen de beide nauwkeurig bepaalde kringen van het gebodene en verbodene.

Het niet geboden goede is dus volgens de *Roomsch-Katholieken* het geoorloofde. Ten minste wanneer wij mogen afgaan op Simar, die voor zoover wij weten het laatst onder de *Roomsch-Katholieken* eene »Moraltheologie» in het licht

¹⁾ R. Seydel, *Ethik*, Leipzig 1874, S. 137 ff.

gaf ¹⁾ en aan wien wij mede eenige der voorafgaande gedachten ontleenden. Doch welke handelingen behooren nu tot dat onverplicht goede? Volgens Simar die, welke geschieden volgens de *consilia evangelica*. Deze *consilia* toonen aan, wat op het gebied van het geoorloofde, in het algemeen beschouwd, het beste, dat is, wat voor de eere Gods en het heil des menschen het meest bevorderlijk is; en zij sporen aan daarnaar te streven, zonder het nochtans noodzakelijk te stellen voor ons eeuwig heil. Zulke onverplicht goede handelingen behooren dus tot de *opera supererogationis*, dat is, tot de overtollige goede werken.

Al ligt nu het geoorloofde volgens Roomsch-Katholieke opvatting tusschen het gebodene en verbodene, daarom is het nog niet ident met het juridische begrip van het geoorloofde. Kan in sommige gevallen het zedelijk kwade juridisch geoorloofd zijn, bij de Roomsch-Katholieken is dat, zoo als wij zagen, beslist onmogelijk. Intusschen draagt het geoorloofde volgens Roomsch-Katholieke opvatting ook een gansch ander kenmerk, dan wij in de voorafgaande bladzijden omtrent dat begrip leerden kennen. Bij de Roomsch-Katholieken veronderstelt het geoorloofde verschillende trappen in de zedelijke volkomenheid.

Maar deze overwegingen brengen ons reeds over naar het volgende hoofdstuk, waarin de stof, in ons historisch overzicht verzameld, kritisch onderzocht wordt.

¹⁾ Th. H. Simar, *Lehrb. der Moraltheologie*, 3e Aufl. Freiburg 1893, S. 45 ff.

HOOFDSTUK II.

KRITISCH ONDERZOEK.

De taak, die ons in dit hoofdstuk wacht, wordt reeds door het opschrift aangeduid. Ons oogmerk is een schiftend onderzoek der verschillende gevoelens omtrent het geoorloofde, die wij op de voorafgaande bladzijden vermeld hebben. Wij trachten eenigen samenhang te brengen in eene massa van gedachten, die op dit oogenblik vrij wel chaotisch voor ons verspreid liggen. Het is ons daarbij niet te doen om elk argument te bespreken, maar om de hoofdkenmerken te wegen, waarop de verschillende schrijvers hunne beschouwingen gebaseerd hebben.

Het ligt in den aard der zaak, dat wij ook hier wederom met Schleiermacher aanvangen. Immers, indien *het geoorloofde* op het gebied van het zedelijke *geen recht van bestaan* heeft, dan is daarmede onze taak al dadelijk afgelopen. Maar toont Schleiermacher dat werkelijk overtuigend aan? Alleen dan, wanneer de begrippen van het zedelijk geoorloofde en het zedelijk onverschillige ident zijn, moet men Schleiermacher toestemmen, dat »das Erlaubte» in elk geval niet thuis behoort en ook geene plaats mag innemen op het gebied van het zedelijke. Wij toonden echter in de Inleiding reeds aan, dat deze begrippen niet alleen van elkander onderscheiden, maar

ook beslist afgescheiden moeten worden. Trachten wij thans het bewijs te leveren, dat genoemde geleerde met het woord geoorloofd in werkelijkheid het begrip van het zedelijk indifferente omvat.

Volgens Schleiermacher is het geoorloofde gelegen tusschen het plichtmatige en het plichtstrijdige, en wel zoo, dat het tot geen van beiden gerekend wil worden. Geoorloofd nu zouden zulke handelingen zijn, waartegen van geene zijde der zedelijke taak geprotesteerd wordt; handelingen dus, die of zedelijk goed of zedelijk onverschillig zouden wezen. Doch het zedelijk goede is het zedelijk plichtmatige, waartoe echter het geoorloofde niet wil behooren; derhalve moet het geoorloofde voor de zedelijke protestatie iets zedelijk indifferents zijn.

Bij verdere ontwikkeling erkent de Schrijver, dat elk levensmoment zijn eigen zedelijken plicht heeft, dat derhalve geene handeling zedelijk indifferent kan zijn; dat dan ook het begrip van het geoorloofde niet bestaan kan met betrekking tot het begrip plicht. Evenzoo komt hij bij het begrip deugd tot de conclusie, dat hij, die in deugden wil vorderen, het geoorloofde, de onschuldige handelingen, moet prijsgeven. Daar echter het geoorloofde noch tot het plichtmatige noch tot het plichtstrijdige behooren mag, zouden zulke onschuldige handelingen noch goed noch kwaad, bijgevolg zedelijk indifferent moeten zijn. En wat eindelijk de begrippen goed en kwaad aangaat, er is geene handeling, of er wordt een goed of kwaad uit geboren. Ook hier dus plichtmatige en plichtstrijdige handelingen met uitsluiting van het geoorloofde, wijl niets zedelijk indifferent is.

Waarom is dus niets zedelijk geoorloofd? Omdat niets zedelijk onverschillig is.

Dezelfde verwarring van deze beide begrippen wordt bij niet weinige zedekundigen na Schleiermacher aangetroffen. Zoo is er volgens Palmer niets bloot geoorloofd, is er geen objectief adiaphoron; al het schijnbaar onverschillige hangt samen

met het zedelijk centraalpunt. »Zedelijk onverschillig, bloot geoorloofd, is voor mij ook het schijnbaar onverschillige niet,» zegt hij in zijn *Moral des Christenthums*. Wat dus deze geleerden in het midden brengen, geldt in werkelijkheid van de adiaphora. Wel is waar wijst zoowel Schleiermacher als Palmer op eene andere beteekenis van het begrip van het geoorloofde, doch dit is slechts terloops. Die andere beteekenis wordt niet broeder ontvouwd.

Maar hoe kwamen deze geleerden tot de verwarring van deze beide begrippen? De aanleiding daartoe bespraken wij reeds. Het begrip der adiaphora werd uit de stoïcijnsche in de christelijke zedekunde overgebracht, doch met wijziging van beteekenis. Spraken de Stoïcijnen van indifferente zaken, thans worden onverschillige handelingen bedoeld. Handelingen derhalve, die voor de zedewet gansch en al onverschillig zijn en door den handelenden persoon naar willekeur al of niet verricht kunnen worden. Hierin valt dit begrip dus samen met dat van het geoorloofde, zooals dat in de wetenschap van het recht zijne geldigheid heeft. Inderdaad is dit voor de rechtswet gansch en al onverschillig en aan de willekeur der burgers overgelaten. Geen wonder, dat men langzamerhand, vooral toen de zedewet geacht werd te bestaan uit een quantum van geboden en verboden, beide begrippen dooreenging warren. Zoo bleven tot op Schleiermacher deze begrippen naast elkander voortspelen, tot dat deze denker, die vele begrippen aan eene vernietigende kritiek heeft onderworpen, ook dit begrip ontleedde en het geoorloofde, in den zin van het zedelijk onverschillige, terugwees naar het recht, waar het zijne rechtmatige plaats had.

Maar al heeft nu Schleiermacher overtuigend bewezen, dat zoowel het juridisch geoorloofde als het zedelijk onverschillige onverbiddeijk uit de wetenschap van het zedelijke moet verwijderd worden, daarmede is nog niets gezegd omtrent het begrip van het zedelijk geoorloofde. Kan naast het juridisch

geoorloofde niet het zedelijk geoorloofde bestaan? Het gewicht van deze vraag gevoelende, hebben dan ook vele geleerden na Schleiermacher het bedoelde begrip op nieuw besproken en nader verklaard.

Ongelukkig echter gingen velen al dadelijk van de onbe-
wezen stelling uit, dat *het geoorloofde* datgene aanduidt, *wat*
door de zedewet *noch geboden noch verboden is*. Men spreekt
dan gewoonlijk op de volgende wijze: wat niet werkelijk ge-
boden of verboden, bijgevolg niet strijdig is met de zede-
lijke noodwendigheid, dat is zedelijk mogelijk, is zedelijk
geoorloofd. Van deze stelling ging niet alleen Schleiermacher,
maar ook Rothe, Wuttke en anderen uit.

Doch blijft er dan wel ruimte over voor het geoorloofde,
als het noch geboden noch verboden mag, als het alleen ze-
delijk mogelijk móet zijn? Wat alleen en niet meer dan ze-
delijk mogelijk is, zou zedelijk toevallig kunnen zijn, maar
alle toeval wordt door de zedewet buitengesloten. Ook zou
dat zedelijk mogelijke ruimte geven voor willekeur, waarmede
het geoorloofde volstrekt niet te vereenzelvigen is.

Slechts dan heeft het onverplicht geoorloofde recht van
bestaan, wanneer men zich het zedelijke voorstelt als eene som
van geboden en verboden met een daar tusschen liggend
gebied, het geoorloofde, als speelruimte voor de individueele
willekeur. Doch dan komen wij terug op het zedelijk onver-
schillige. Zegt Simar, dat het geoorloofde ident is met het
niet geboden goede, dan moet men toch vragen, of niet al
het goede geboden, zooals het kwade verboden is. Nochtans
is de katholieke leer der opera supererogationis op bovenge-
noemde voorstelling van het zedelijke gebouwd. Men mag ze
doen, maar beslist noodig is het niet.

Doch laat de zedewet ook maar een enkel oogenblik hare
aanspraak op het zedelijke wezen varen? Een zedelijk wezen
kan niet anders dan zedelijk, dat is goed of kwaad handelen
en heeft op een zelfde oogenblik geene keus tusschen een goed

en een beter. De opera supererogationis veronderstellen dan ook geen gebrek in den vorm, maar in den inhoud der zedewet. Zijn er echter gebreken in die wet, dan komt het probabilisme tot zijn recht, maar ligt ook deze stelling niet verre: geoorloofd is de beste van meerdere slechte handelingen. Zeer zwak dunkt mij dan ook Möhler, die genoemde opera verdedigt met beroep op »eene liefde, die in God haar oorsprong heeft en ver boven, ja oneindig hooger staat dan de bloote wet.”¹⁾

Tegenover die beschouwing blijft voor ons de zedewet alles omvattend, hare verwezenlijking het hoogste doel, dat te bereiken valt. En in dat licht bezien, is geene handeling alleen maar zedelijk mogelijk, maar heeft ieder oogenblik des levens zijn zedelijken eisch. Terecht heeft dan ook Schleiermacher het begrip van het geoorloofde, gelegen tusschen gebod en verbod, teruggewezen naar het recht, waaraan het ontleend is. Op het terrein van het zedelijke zal het geoorloofde eene andere beteekenis moeten hebben, zal zijn bestaan in de zedekunde gehandhaafd worden.

Nauw verwant met bovenstaande, zijn twee andere gevoelens, alsof *het geoorloofde* gelijk stond met *het willekeurige* of de beteekenis had van *hetgeen gelijk in waarde is* (Gleichwerthige). Het eerste is de opvatting van Chalybäus, het andere de meening van Seydel. Chalybäus beschrijft het geoorloofde als eene vrije speelruimte voor individueele willekeur. Maar is het geoorloofde willekeur dan is het begrip beslist te verwerpen, want willekeur is altijd onzedelijk, ook al kiest zij het goede. Met willekeur kan een zedelijk wezen zich niet tevreden stellen.

Volgens Seydel blijft voor het geoorloofde over het gebied van *hetgeen gelijk in waarde is*; waar het handelen zelf geboden, maar toch kiesvrijheid bestaat. Hier wordt niet aan

¹⁾ J. A. Möhler, Symbolik, 5e Aufl. Mainz 1838, S. 219.

slechte, maar aan goede handelingen gedacht. De vraag echter blijft, of hetgeen gelijk in waarde schijnt, ook werkelijk gelijk in waarde is. Seydel zelf wil somwijlen het lot doen beslissen in zulke gevallen, ¹⁾ maar dat doende maakt men het zedelijke afhankelijk van het toevallige, wat toch ook Seydel met het Gleichwerthige niet bedoelen kan.

Als nu het geoorloofde niet gelegen kan zijn tusschen gebod en verbod en niet gelijk wil zijn met hetgeen willekeurig of gelijk in waarde is, kan men dan het begrip van *het geoorloofde* ook rechtvaardigen met *het oog op 's menschen onvolkomenheid?* In dat geval krijgt het relatieve beteekenis en veronderstelt het geen gebrek in de zedewet, maar in den mensch. Zij, die aldus het begrip opvatten, erkennen, dat zijne waarde afneemt, naarmate zedelijke rijpheid bereikt wordt en liefde met wijsheid den wil bestieren; maar, wijl dit hoogtepunt nimmer bereikt wordt, eischt de praktijk, zoo houden zij staande, om met de onvolkomenheid rekening te houden en derhalve het geoorloofde te huldigen. Aldus Schmid en ongeveer ook Fichte.

Maar zóó verstaan, is het geoorloofde veel meer het ongeoorloofde en slechts eene tegemoetkoming aan zedelijke onrijpheid en zwakte. Hoe eer het verdween, des te beter het ware. Met alle oog voor en welwillendheid tegenover 's menschen onvolkomenheid, gaat het toch niet aan ter wille daarvan onder dit positieve begrip eene negatieve beteekenis te verschuilen. Geene handeling is tegelijkertijd geoorloofd en ongeoorloofd. Slechts dan, als men in de zedekunde ook den jurist laat spreken, kan eene handeling geoorloofd of ongeoorloofd wezen, al naarmate men haar onder juridische of streng zedelijke beslissing brengt. Werpt iemand zijn eigen horloge tegen den grond, dan moet de jurist dit in vele gevallen als geoorloofd doen gelden, terwijl de zedekundige zulk

¹⁾ Ethik, S. 151.

eene handeling beslist ongeoorloofd oordeelt. Dit komt, zooals wij in de Inleiding breeder aantoonden, doordat de jurist ook met het uitwendige rekt, de praktijk des levens in het oog houdt, terwijl de zedekundige slechts het ideale als toetssteen mag gebruiken. Kan het geoorloofde niet anders gehandhaafd worden, dan met het oog op 's menschen onvolkomenheid, dan is wederom zijne plaats niet in de zedekunde, maar in het burgerlijk recht, zooals Schleiermacher duidelijk aangetoond heeft.

Stahl, die volgens Köstlin dit vraagstuk slecht doordacht heeft, komt in hoofdzaak vrij wel met Schmid overeen, maar wijst toch met nadruk op eene natuurlijke bevrediging, die aan jongeren van jaren niet te ontzeggen valt. Dit brengt ons op eene andere beschouwing van *het geoorloofde* en wel als *eisch eener natuurlijke behoefte* des menschen.

Waarin zij overigens ook mogen verschillen, hierin gaan Wendt en Köstlin toch samen, dat het geoorloofde rekening houdt met eene natuurlijke behoefte des menschen. Om het zedelijke van het juridische te onderscheiden, spreekt Wendt van het zedelijk geoorloofde. Dit ligt buiten de gemeenschapsplichten, is voor ieder verschillend, doch ook voor ieder eisch, want elke mensch heeft eene natuurlijke behoefte aan geoorloofde bezigheid, zooals ontspanning en vermaak. Wel heeft zij niet de hoogste waarde, maar zij is toch beslist zedelijk goed.

Köstlin keurt den naam van bloot geoorloofd af, wijl alles onder den plicht valt. Evenwel acht hij dit begrip niet gansch en al verwerpelijk, want daar is in den mensch eene natuurlijke behoefte aan ontspanning, in wier bevrediging de Schep- per zelf voorziet. Deze behoefte is op zich zelf dan ook volstrekt niet zondig, maar toch wel ondergeschikt; blijft ook bij zedelijke rijpheid, als wanneer men echter het zoo genaamd geoorloofde als Gods wil leert erkennen.

In drierlei opzicht kennen deze beide geleerden aan het

geoorloofde belangrijke kenmerken toe. Het geoorloofde is (a) zedelijk goed, heeft (b) blijvende waarde en is (c) individueel van karakter. Daartegenover echter staan voor ons niet onbelangrijke bezwaren. Niet alleen wijst Köstlin den naam af, maar ook erkennen beiden, dat het geoorloofde immer ondergeschikte, relatieve beteekenis houdt. Maar dan moet men toch met Schleiermacher op nieuw instemmen, dat het hoogste plichtsgevoel toch de hoogste levensverheffing geeft.

Al vinden deze geleerden dan ook weinige navolgers, die het geoorloofde uitsluitend uit eene natuurlijke behoefte des menschen trachten te verklaren, in genoemde drie kenmerken spreken Köstlin en Wendt gedachten uit, die door verreweg de meeste zedekundigen gedeeld worden. Dat het geoorloofde beslist tot het zedelijk goede behoort, daarover rijst bij hen geen twijfel. Maar inzake de beide andere punten loopen de beschouwingen weer uiteen, naarmate men meerdere klem legt op de blijvende waarde of op het individueele karakter van het geoorloofde. Het eerste gevoelen is Beck, het laatste Wuttke meer toegedaan.

Elke handeling heeft volgens Wuttke een algemeen en een bijzonder element. Dat bijzondere hangt af van ieders individueele persoonlijkheid. *In dat individueele schuilt het geoorloofde.* Het geoorloofde heeft dus ook voor ieder verschillende grenzen. Toch ziet dit begrip nog meer op de handelwijze dan op de handeling. Elke handeling kan immers op zeer verschillende wijzen zedelijk goed volbracht worden.

Vindt Köstlin de door Wuttke aangebrachte bewijzen te zwak, ook schijnt de laatste niet genoeg te letten op het feit, dat de zedelijkheid niet alleen met de handelingen rekent, maar ook op de gezindheid let. Bovendien verlegt Wuttke het geoorloofde buiten de handeling in de handelwijze, hoewel beiden onafscheidbaar samenvallen, want door de handeling valt eene handelwijze eerst onder zedelijke beoordeeling.

Vrijwel gelijk Wuttke zegt ook Martensen, dat de zedelijke waarde van het geoorloofde slechts individueel te bepalen is, dat dit begrip nochtans onweerlegbare geldigheid heeft en wel over het geheele gebied van het zedelijk handelen. Rothe zoekt eene verklaring, waarom de zedelijke waarde eener handeling dikwijls niet met zekerheid bepaald kan worden. Hij wijst op het onvolkomene der wet en het individuele van het handelen. Maar heeft Köstlin niet gelijk als hij zegt, dat die schijnbare onvolkomenheid der wet in de onvolkomenheid van ons bewustzijn gezocht moet worden?

Wijst Wuttke hierop, dat men het geoorloofde zal afmeten naar de voorstelling, die men zich vormt omtrent de persoonlijke vrijheid, Rothe drukt nog sterker op beider samenhang en de onbetwistbare waarde van het geoorloofde voor de schoone zedelijkheid, voor de zedelijke vrijheid. Hierin staat hij op ééne lijn met Beck en Schiller, die het kenmerkende van dit begrip vooral in *zijne blijvende waarde* zoeken.

Voor Beck toont aan, dat het geoorloofde, als liggende tusschen het gebodene en verbodene, onhoudbaar is op zedelijk gebied. Hier is het geoorloofde ovcreenkomstig de wet, door de wet gewild, iets niet alleen negatief vrij gelaten, maar ook positief vrij gegeven; het is het gebied onzer rechtmatige vrijheid, der zedelijke bevoegdheid. Of, zooals ook Schiller tot opheldering bijbrengt, het begrip van het geoorloofde beantwoordt aan de N. Tsche *ἐξουσία, ἐλευθερία* en zinverwante begrippen.

Maar ook aldus uitgelegd, erlangen wij geene heldere voorstelling van het begrip van het geoorloofde. Wel wordt hier zoowel als elders heel schoon gesproken over vrijheid en bevoegdheid, maar deze begrippen zijn toch niet synoniem met het geoorloofde? Meent men dit wel, waarom dan meerdere woorden voor eenzelfde begrip, wat niet anders dan verwarring kan stichten. Op het woord afgaande, gaat het toch niet wel aan, geoorloofd ident te verklaren met vrijheid en be-

voegdheid. Wel wil ook Beck dat niet gansch en al doen, maar het bijzonder kenmerkende, waarin het zich van andere begrippen onderscheidt, wordt evenmin door hem als anderen in het licht gesteld.

Zeer beslist spreekt prof. Hoekstra zich uit. Hij vindt al deze redeneeringen »even oppervlakkig als onjuist.” Dit, meene ik, is veel te sterk gesproken. Althans wat oppervlakkigheid betreft, kan ons historisch overzicht van het tegendeel een overtuigend bewijs geven. Maar inzake de onjuistheid veler redeneering biedt ons kritisch onderzoek hetzelfde resultaat, als waartoe prof. Hoekstra kwam. Ook wij toch geraakten niet tot eene bevredigende oplossing. Of prof. Hoekstra ons deze geven zal?

Volgens Hoekstra dan staat het geoorloofde niet in het midden tusschen het gebodene en verbodene, maar behoort het tot eene geheel andere categorie van begrippen. Hij verwijst ons hierbij naar eene voorafgaande bladzijde.¹⁾ Doch op deze bladzijde wordt alléén gesproken over handelingen, die niet geoorloofd en ook niet ongeoorloofd zijn. Dit echter helpt ons al weinig voor de nadere bepaling van het begrip zelf. Elders evenwel wordt ons wel duidelijk wat Hoekstra bedoelt; *het onbesliste* is voor hem *het geoorloofde*. Uit de verdere redeneering blijkt, dat dit onbesliste niet moet worden opgevat als hetgeen niet te beslissen is, maar als hetgeen nog niet beslist is. En hier wordt wederom bedoeld, niet wat objectief niet beslist is, maar wat subjectief nog niet beslist kon worden.

Dat er tallooze zulke onbesliste handelingen zijn, zal niemand ontkennen. Maar dat feit wordt toch niet door het geoorloofde uitgedrukt? En wat is dan het ongeoorloofde? Doch ook afgezien van deze bezwaren, is dit begrip, zooals prof. Hoekstra het aangeeft, mij niet duidelijk geworden. Reeds

¹⁾ naar bladz. 139.

het opschrift boven de paragraaf: »Het zedelijk geoorloofde en zedelijk onverschillige, als gelegen buiten de grenzen van de zedewet" doet mij vragen: waarom dan niet het geoorloofde uit de zedeleer verbannen, want een zedekundige heeft zich toch niet te bemocien met hetgeen buiten de zedewet ligt. En aan het einde lees ik: »Naar het ideaal beoordeeld, is niets zedelijk onverschillig, en derhalve ook niets alleen maar geoorloofd." Bedoelt de geëerde schrijver hier zijne eigene opvatting van het geoorloofde of de algemeen heerschende? Het woordje »derhalve" geeft aanleiding tot die vraag.

Zien wij goed, dan heeft Prof. Hockstra in deze paragraaf meer eene kritiek geleverd op het oude begrip van het geoorloofde dan duidelijk aangewezen, wat hij met dit begrip bedoeld wil hebben. En wij zullen dus genoodzaakt zijn zelf eenen weg te zoeken, waarlangs wij tot eene bevredigende oplossing van dit vraagstuk mogen geraken.

Mogen wij een oogenblik spreken van de protestantsche opvatting van het begrip van het geoorloofde, dan meenen wij dit als algemeen geldend kenmerk te moeten vaststellen, dat het geoorloofde behoort tot het zedelijk goede. Hierin stemt zij dus overeen met de Roomsche-Katholieke opvatting. Maar tusschen beiden is dit verschil. De protestant ziet in het geoorloofde het goede van lagere graad, de katholieke het goede van hooger graad. Wat wij nu tegen de Roomsche-Katholieke opvatting aanvoerden, dat geldt ook van de protestantsche: op eenzelfde oogenblik is er geene keuze tusschen goed en beter, tusschen minder en meer, en wat men doet is òf zedelijk goed òf zedelijk kwaad.

Maar laten wij niet vooruitloopen op hetgeen wij in het volgende hoofdstuk wenschen uiteen te zetten.

HOOFDSTUK III.

HET BEGRIP VAN HET GEOORLOOFDE BEPAALD EN VERKLAARD.

Zien wij terug naar de voorafgaande hoofdstukken, dan bemerken wij, dat vele zedekundigen het begrip van het geoorloofde plaatsen tusschen het gebodene en verbodene. Anderen willen ons begrip gelijk stellen met dat van willekeur of het gelijkwaardige. Nog weer anderen meenden den nadruk te moeten leggen op 's menschen onvolkomenheid, natuurlijke behoefte, individualiteit of zedelijke vrijheid. Vooral bij de laatstgenoemden sprong drieërlei kenmerk duidelijk in het oog. Het geoorloofde, of wil men het zedelijk geoorloofde, zou beslist behooren tot het zedelijk goede; zijne waarde voor het zedelijk leven zou blijvende zijn voor alle leeftijden; in het individueele zou zijn karakter gezocht moeten worden.

Nochtans wil het mij voorkomen, dat de vraag omtrent het geoorloofde hiermede niet opgelost is. De schier algemeene hoofdfout schuilt mijns inziens hierin, dat men bij het geoorloofde denkt aan de objectieve waarde van handelingen. Dat doende moct men, zooals ook werkelijk geschied is, het geoorloofde in den nauwsten samenhang stellen met de begrippen van zedelijk goed en kwaad. Gevolg daarvan is, dat men het geoorloofde tusschen genoemde begrippen inschuift of onder het zedelijk goede rangschikt. Maar het eerste is voldoende gebleken onmogelijk te wezen, terwijl het laatste

ten slotte uitloopt op eene noodelooze, maar tevens onjuiste identificatie van begrippen. Vooral dit laatste gevoelen, alsof het geoorloofde beslist tot het zedelijk goede moet behooren, is op onderscheidene wijze voorgedragen zonder dat men daarbij ooit geraakte tot eene duidelijke begripsbepaling.

Tegenover die beschouwing plaats ik deze stelling: *Bij het »geoorloofde» denke men niet aan de objectieve waarde, maar aan eene subjectieve waardeering van handelingen.*

Beide woorden, subjectief en waardeeren, hebben tweeclei zin. Waardeeren kan, zooals wij reeds opmerkten,¹⁾ in neutrale en in beslist gunstige beteekenis genomen worden. Ook het woord subjectief heeft eene neutrale beteekenis, doch daarnaast een beslist ongunstige. In ons zinverband worden beide woorden in geheel neutralen zin bedoeld. Waardeeren als waarde bepalen, beoordeelen, en subjectief niet in den zin van eenzijdig, maar als tegenstelling van objectief, zooals die in onze stelling wordt uitgedrukt.

Bij het »geoorloofde» denke men aan eene subjectieve waardeering van handelingen. Hiermede wordt allereerst uitgesproken, dat het begrip van het geoorloofde een waardeeringsoordeel uitdrukt en wel, zooals wij in de Inleiding mede opmerkten, een waardeeringsoordeel omtrent handelingen. En vervolgens wordt dat waardeeringsoordeel nader omschreven als van subjectieven aard te zijn. Eene geoorloofde handeling is derhalve zulk eene, die volgens subjectieven, laat mij hier reeds zeggen menschelijken maatstaf zedelijk goed is. Daarmede is echter nog volstrekt niet uitgesproken, dat zulk eene geoorloofde handeling ook werkelijk zedelijk goed is. En van den anderen kant is eene ongeoorloofde handeling daarom nog niet zedelijk kwaad. Goed en kwaad zijn de normen, waarnaar elke handeling voor geoorloofd of ongeoorloofd geschat, gewaardeerd wordt.

Reeds de *afleiding van het woord* doet ons zien, dat aan

¹⁾ Zie Inleiding, blz. 2.

»geoorloofd» de beteekenis van subjectieve waardeering ten grondslag ligt. Omtrent erlauben leert men, dat zijn radix drie vormen heeft, een sterken: laubh, een zwakken: leubh, een zwaksten: lubh. Aan al de woorden, tot deze familie behorende (waaronder ook gelooven, lieven, lof enz.), ligt de beteekenis ten grondslag: aangenaam, goedvinden. Alzoo ook aan erlauben.¹⁾ Doch hier dient ook gerekend te worden met het praefix er (ned. or of oor). Dit er beteekent uit (orsinnich, uitzinnig). Nu vloeit uit dit begrip van verwijdering dat van gemis voort, wat op zijne beurt weer in dat van ontkenning overgaat. Evenals nu bij alle voorvoegsels, die eene ontkenning uitdrukken, ging ook bij er de ontkennende beteekenis vaak over in die van versterking (uutscone, zeer schoon). Zoo is waarschijnlijk ook de grondbeteekenis van er-lauben, (ver-)oorloven (oorwoet, groote woede), zeer aangenaam, zeer goed vinden.

Nu schijnt ook hier het zinnelijk oordeel aan het zedelijke vooraf te gaan. Het grieksche *λίπτομαι* en het latijnsche libet (libido), beiden tot dezen familiegroep behorende, heb-

¹⁾ H. Leo (Prof. Hoekstra, Wijsg. godsd. leer, '94, I. 83 vv. — K. F. A. Kahnis, Die Luth. Dogm., '61, I. 139 ff.) zegt, dat Laub afstamt van lieben, welk sterk intransitief werkwoord wel geene andere beteekenis gehad kan hebben dan die van gedeckt en beschermd zijn, zich door bescherming in een behaaglijken toestand bevinden. Laub moet dan oorspronkelijk beteekenen wat bedekt, beschut of beschermt en Laube eene bedekte of beschutte plaats (Gartenlaube). Het factitivum hiervan zou zijn lauben, gelijk bedekken, beschutten, daardoor in een aangenamen toestand brengen. En erlauben zou dan beteekenen: iemand bij iets beschermen, de verantwoordelijkheid voor iets van iemand af en op zich nemen.

Doch is deze afleiding wel voldoende gewaarborgd? Als Leo zegt, dat lieben wel geene andere beteekenis kan gehad hebben, dan is dat een zeer zwak argument. En stamt lauben wel van lieben? Gelijkheid van vorm is nog geene gelijkheid van etymologie. Volgens Kluge (Etym. Wörtl., '84, S. 194) is alles wat wij van het woord laub en zijne familie weten, dat het hoogduitsche Laub (ned. loof, engl. leaf) in betrekking kan staan met het lithauwsche lapas (blad) en dat het ook met het grieksche *λεπρος* (schors) in verband is te brengen.

ben zinnelijke beteekenis. Later kreeg het zinnelijke zedelijke zin en ging libet in licet over. Erlauben werd dan: zeer goed vinden in zedelijke zin, drukte derhalve immer eene subjectieve waardeering uit.

Deze grondbeteekenis van het woord geoorloofd geeft ons aanleiding, om eenige opmerkingen te maken omtrent *het begrip ἔξεστιν (ἔξου) in het N. T.* Verschillende schrijvers beroepen zich bij de behandeling van ons vraagstuk op den Bijbel. Beck gaat zelfs zoover te beweren, dat het N. T. de categorie van het geoorloofde heeft. Onmogelijk kan hij hierbij het oog hebben op eene geregelde bespreking, hoogstens op eenige losse uitspraken, die O. T. en N. T. ons bieden. Gaan wij na, welke plaatsen uit den Bijbel de zedekundigen bij dit vraagstuk ter sprake brengen, dan zijn het meestal zulke, waar van vrijheid en bevoegdheid gesproken, of deze begrippen in elk geval verondersteld worden. Zoo vindt Wuttke in Gen. 1: 28 en 2: 16 en 17 naast het gebod reeds het geoorloofde en beroept hij zich b.v. op 1 Cor. 7: 28 en 9: 5 om zijn begrip van het geoorloofde te staven. Ook Schiller brengt ons weinig verder als hij, wijzende op 1 Cor. 9: 19 en 10: 23 uitroept; »welk een ruim veld staat den christen open! welk een vrijheidsgevoel bezielt den apostel!»

De bezwaren, die wij in het vorige hoofdstuk inbrachten, moeten wij hier herhalen. De begrippen *ἐλευθερία, ἔξουσία* κ. τ. ε. geven weer iets anders te kennen dan het woord *ἔξεστιν*, waarop het hier juist aankomt. Dit laatste woord wordt door de Statenvertaling altijd met »geoorloofd» omschreven, welk woord overigens weinig door haar gebezigd wordt. Wel wordt een paar malen *ἐπιτρέψαι* (1 Tim. 2: 12) met geoorloofd en een enkelen keer *ἀθέμιτος* (Hand. 10: 28) met ongeoorloofd aangeduid, doch dit doet hier niet ter zake. Ons doel is alleen om aan te toonen, dat *ἔξεστιν* in het N. T. een waardeeringsoordeel van subjectief karakter aanduidt.

Evenals in het classisch grieksch wordt *ἔξιμι (ἐμι)* in het

N. T. alleen impersonaal gebruikt. Het aantal plaatsen, waar het voorkomt, is vrij groot, doch in hoofdzaak kunnen wij drieërlei betrekking aanwijzen, waarin het gebruikt wordt. Somwijlen wordt *ἐξουίω* gebruikt met betrekking tot de O. Tsche wet (Matth. 12: 2), soms met het oog op de burgerlijke wet (Joh. 18: 31), eindelijk ook ten opzichte van de goddelijke ordonnantie (1 Cor. 6: 12). Dat het echter ook eenigszins gewijzigde beteekenis kan erlangen (Hand. 21: 37) behoeft geen betoog. Intusschen zou de vraag gesteld kunnen worden, of *ἐξουίω* in het N. T. niet als een rechtsterm moet beschouwd worden.¹⁾ Werkelijk geven de Evangeliën en Handelingen tot dit vermoeden aanleiding, maar de betrokken plaatsen uit de Brieven laten zich op die wijze niet voldoende verklaren. Ook al was *ἐξουίω* oorspronkelijk een rechtsterm, dan nog blijkt uit laatstbedoelde plaatsen, dat deze rechtsterm later beslist zedelijke beteekenis gekregen heeft.

In elk geval geeft *ἐξουίω* eene waardeering te kennen, en wel ten opzichte van die wet, waarmede het in verband gesteld wordt. Of nu de burgerlijke en vooral de O. Tsche wet naar objectieve waarde samenvallen met de goddelijke ordonnantie, doet hier niets ter zake; men vergelijkte Matth. 19: 3 vv. De Joden trachtten wel den Heer hiermede in de klem te brengen (Matth. 22: 17), doch hunne list mislukte. Op al de plaatsen wordt eene persoonlijke, subjectieve waardeering gevraagd of gegeven volgens eene veronderstelde, vaststaande norma. Zoo vroegen de Farizeën aan Jezus diens persoonlijk, subjectief oordeel, of het een mensch geoorloofd was zijne vrouw om allerlei oorzaak te verlaten; vroeg de Heere Jezus op zijne beurt aan de tegenstanders, of het op den sabbat geoorloofd was goed te doen of kwaad te doen.

¹⁾ Ditzelfde kan men ook omtrent *ἐξουσία* vragen.

Een paar plaatsen dienen afzonderlijk besproken te worden. In 2 Cor. 12: 4 spreekt Paulus van ἄρρητα ῥήματα ἃ οὐκ ἔξόν ἀνθρώπου λαλῆσαι. Hetzij men met Bengel: conveniret, of met Meyer: fas est vertaalt, Paulus geeft hier zijn persoonlijk oordeel. Of dit al of niet samenviel met de objectieve waarde, ligt zoowel hier als elders buiten onze bespreking. — Opgevat naar de besproken grondbeteekenis geeft ἔξεστιν ook aan 1 Cor. 6: 12 een passenden zin. Deze pericoop (vs 12—20) handelt over de hoercrij. De Corinthiërs waardeerden haar als zedelijk geoorloofd; men neme in aanmerking de oostersche beschouwing van het huwelijk en het weelderige van de stad Corinthe. Paulus wijst hen terecht. Hetzij hij eene geliefkoosde uitdrukking (πάντα ἔξεστιν!) der Corinthiërs overneemt, hetzij de gansche zin een gangbaar spreekwoord was, in elk geval schijnt dit zijne bedoeling te wezen: »Gij, Corinthiërs, waardeert alles voor geoorloofd, maar daarom is alles nog niet goed." Er ligt dus in die woorden eene tegenstelling opgesloten; eene tegenstelling, welke Theodoretus reeds opmerkte, waarom hij πάντα μοι ἔξεστιν als vraag opvatte; evenwel gezaghebbende codices ontbreken. — Omtrent 1 Cor. 10: 23 (over het eten van offervleesch) valt hetzelfde op te merken.

Na deze uitweiding keeren wij terug tot de grondbeteekenis van het woord geoorloofd om thans na te gaan, of deze beteekenis ook werkelijk terug te vinden is in *het* zedekundig begrip van »geoorloofd". Het is waar, velen bepalen zich tot het begrip van het geoorloofde, zonder de afzonderlijke handelingen, die tot het geoorloofde behooren, te bespreken. Maar toch geven zij te kennen, dat zulke handelingen zich moeilijk laten bepalen, tenzij door den handelenden persoon zelven. Zij eindigen schier altijd hiermede, dat niemand zich iets zoo maar zonder meer mag veroorloven; dat ieder voor zich zelven de overtuiging moet bezitten, of hetgeen hij doet in werkelijkheid zedelijk goed is. Zij maken dus wel degelijk onderscheid tusschen zedelijk goed en zedelijk geoorloofd. Wat geoor-

loofd schijnt te wezen is daarom nog niet zedelijk goed. Eene handeling, die een ander verricht, kan volgens onze persoonlijke schatting ongeoorloofd zijn, hoewel zij toch in werkelijkheid zedelijk goed is.

Klaarlijk volgt hieruit, dat men onder eene geoorloofde handeling het volgende verstaat. Eene veronderstelde handeling heeft eene positieve waarde, is of goed of kwaad. Doch wij durven niet verder te gaan dan haar als geoorloofd te waardeeren. De objectieve waarde is ons niet helder, maar naar onze persoonlijke schatting, volgens onze subjectieve waardeering, is die handeling goed. Schleiermacher, hoewel het geoorloofde verwerpende, erkent ten slotte toch, dat het spraakgebruik niet gansch en al af te keuren is. Er zijn volgens hem vele handelingen van anderen, die wij, voorzoover onze kennis reikt, voor geoorloofd moeten laten doorgaan, zonder echter iets af te willen doen van de verantwoordelijkheid van den handelenden persoon. Wat is »geoorloofd" hier anders dan een waardeeringsoordeel van subjectief karakter. Rothe zegt, dat ons begrip, zooals dat in de zedekunde zijne plaats heeft, alleen te kennen geeft, dat eene bepaalde handelwijze zich niet met evidentie onder eene bepaalde wet laat rangschikken en bijgevolg hare waarde niet met zekerheid kan worden vastgesteld. Hooren wij ook Palmer. Zijn beschouwen in abstracto en in concreto, zijne strenge opvatting van den plicht en mildheid in de toepassing, brengen hem mijns inziens weinig verder omtrent het geoorloofde. Ware hij uitgegaan van de stelling waarmede hij thans besloot. »Daarmede," zoo eindigt hij eene voorafgaande opmerking, »daarmede is het kenmerk zeer zeker in den mensch, in diens subjectief-zedelijke gesteldheid, gelegd en niet aan het voorwerp gebonden — maar dat is juist het ware."

Volkomen stemmen wij in met deze woorden van prof. Hoekstra: »een beroep op het geoorloofde kan nooit eenige daad rechtvaardigen voor de vierschaar van het eigen gewe-

ten, laat staan voor die van den Alwetende." Doch dit doen wij niet, omdat wij het geoorloofde gelijk stellen met het onbesliste, maar omdat wij in dit begrip eene subjectieve beslissing omtrent handelingen zien. Schrijft Hoekstra dan ook: »Gestreng genomen mag ons oordeel niet zoo luiden: Dit of dat is hem of haar geoorloofd; maar wel zoo: Wij zijn onbevoegd, om dit of dat voor hem of haar geoorloofd of ongeoorloofd te noemen" — wij zouden aldus willen spreken: »Gestreng genomen, mag ons oordeel wel zoo luiden: Dit of dat is hem of haar geoorloofd; maar niet zoo: Wij zijn onbevoegd, om dit of dat voor hem of haar geoorloofd of ongeoorloofd te noemen."

Een *beroep op het geoorloofde* kan nooit eenige daad rechtvaardigen. En toch heeft men dat meermalen gedaan. Ligt over het algemeen het gevaar voor de hand de waarde van een menschelijk oordeel te overschatten, vooral geschiedt dit bij het »geoorloofde." Eene geoorloofde handeling werd naar veler schatting eene goede handeling en eene ongeoorloofde eene kwade, waardoor men van het »geoorloofde" begon te spreken als iets wat zonder bezwaar geschieden kon.¹⁾ Beck gaat zelfs zoover, dat hij het geoorloofde niet negatief vrijgelaten, maar beslist positief vrij gegeven acht; geen bloot mogen, maar beslist moeten noemt. Hier treedt weer op de meer genoemde veroorloovende wet (*Erlaubnissgesetz*); men mag zich vrij bewegen op het daarvoor door de zedewet uitdrukkelijk en juist afgebakend terrein. Maar het behoeft geen verder betoog, dat de zedewet nimmer zulk een terrein erkennen kan. Elke handeling is voor haar goed of kwaad, nimmer onverschillig; zij kan niets overlaten aan de individueele willekeur, waarop in laatster instantie het »*Erlaubnissgesetz*" gegrond zou zijn. Dat het echter niet wel aangaat geoorloofd met goed en onge-

¹⁾ Zoo teekent het *Woordenboek der Nederlandsche taal* bij het woord geoorloofd aan: »vrij en zonder bezwaar verricht mogende worden." Zie ook de *gebr. Grimm* op *erlaubt*.

oorloofd met kwaad gelijk te stellen, blijkt reeds uit de volksopvatting van dit begrip. Vraagt men den eerste den beste, wat hij onder »geoorloofd" verstaat, dan zullen tien om één ten antwoord geven, dat eene geoorloofde handeling wel zedelijk goed is, maar toch eenigen twijfel omtrent hare waarde opwekt. Ieder blijft gevoelen, dat het geoorloofde en het goede niet gansch en al ident zijn, waarom men dan ook van lieverlede het »geoorloofde" wel als goed, maar toch niet als het ideale beschouwt. En niet alleen uit den volksmond kan men deze onderscheiding hooren, maar ook in de geschriften van geleerden lezen. Uit de Zedenleer van prof. Hockstra moge ik een paar voorbeelden bijbrengen. Daar leest men: »Het geweten veroordeelt of verbiedt somtijds handelingen, die inderdaad zedelijk geoorloofd, ja zelfs zedelijk goed zijn." En elders: »De weelde, met welke ook deze laatsten (n.l. feestelijke maaltijden) natuurlijk worden ingericht, is alleszins geoorloofd, ja zij is zedelijk goed, als de gastmalen maar in dienst blijven van de gezelligheid." ¹⁾

Doch heeft het zedelijke dan tweeërlei maatstaf, of rekent het met een goed en beter handelen? Op grond van hetgeen wij vroeger bespraken, kunnen wij dat nu beslist ontkennen. De oorzaak echter van deze gansche begripsverwarring meenen wij hierin te vinden dat men in het »geoorloofde" iets objectiefs zoekt en niet bedenkt, dat het iets subjectiefs te kennen geeft. Geoorloofd staat niet naast goed en ongeoorloofd niet naast kwaad, maar paarsgewijze staan de begrippen tegenover elkander. Eene handeling is naar hare objectieve waarde goed of kwaad, naar subjectieve waardeering geoorloofd of ongeoorloofd.

Hebben wij het begrip geoorloofd als een waardeeringsoordeel van subjectief karakter leeren kennen, niet moeilijk is het nu »het geoorloofde" naar zijn ruimsten omvang te bepalen. Alle handelingen, die van subjectief standpunt

¹⁾ II. 78; III. 183. Zie ook III. 130 en 219.

beoordeeld, zedelijk goed zijn, behooren tot het geoorloofde. Men versta mij echter wel. Wat door menschen als zedelijk goed gewaardeerd wordt, behoeft daarom voor God nog niet zedelijk goed te zijn. Het geoorloofde is nog niet het goede, wel echter moet het zijn het waarschijnlijk goede. Hierin schuilt de fout van de meeste zedekundigen, die bij het geoorloofde aan iets beslist goeds gedacht willen hebben.

Rothe en anderen wijzen aan het geoorloofde een even ruim gebied toe, als aan het zedelijke over het algemeen. Zij doen dit, omdat elke handeling hare individueele zijde heeft. Ook wij schijnen dat te doen, al is het op anderen grond, n.l. omdat elke handeling subjectief gewaardeerd kan worden. Men bedenke echter wel, dat van onnoemlijk vele handelingen de objectieve waarde bekend is; moorden en stelen¹⁾ is kwaad, weldoen en bijstaan goed. Zulke handelingen zijn niet wáarschijnlijk goed en kwaad, maar hunne waarde is boven allen twijfel verheven. Daartegenover staan evenwel al die andere handelingen, wier zedelijke waardeering uiterst moeilijk is, omdat veel verborgen blijft, wat bij de beoordeeling wel degelijk moet gelden, en omdat de waardeerende persoon wegens eigen tekortkoming zijne taak slechts zeer gebrekkig kan verrichten. En juist zulke handelingen hebben vele geleerden bedoeld, wanneer zij over het geoorloofde spraken.

Allen gaan bewust of onbewust uit van deze waarheid, dat het zedelijk leven veel rijker in praktijk dan in theorie is. *Practica est multiplex*. Men kan het zedelijk leven

¹⁾ Wat prof. Hoekstra, II. 139, over stelen schrijft, wil mij niet duidelijk worden: »Stelen als handeling is iets van iemand tegen zijn wil ontnemen. Dit kan zedelijk goed zijn, bijv. als ik een zwaard aan een doldriftige ontnem; maar ook kwaad, als ik mij met iets van een ander wederrechtelijk wil verrijken.» Men lette hierbij op wat de oud-hoogleraar II. 188, schrijft: »In den uitersten nood zondigt men niet, als men openlijk of heimelijk zich het noodige toeigent uit den overvloed van anderen.»

niet gansch en al omschrijven. Wil men het wel doen, dan staat men met vele handelingen verlegen, of men ze onder het gebodene of onder het verbodene zal rangschikken, waardoor de erkenning van een tusschengebied, het geoorloofde, voor de hand ligt. Wie zal onder vaste norma rangschikken al de handelingen, die voortspruiten uit natuurlijke behoeften van den mensch? Wie zal beweren, dat allen onder dezelfde omstandigheden hetzelfde moeten doen? Hier heeft men te rekenen met 's menschen onvolkomenheid, daar met zijne zedelijke rijpheid, overal met zijne eigenaardige persoonlijkheid, met het individueele, waarin hij van ieder ander en ieder ander van hem verschilt. Vandaar al die handelingen, waarvan de waardeering zoo moeilijk en altijd onvolkomen is.

Maar aan dat feit alleen heeft het begrip van het geoorloofde zijn bestaan niet te danken. Er is een ander, nog veel meer ingrijpend feit. Ons zedelijk oordeel is gebrekkig. En hiermede hebben de zedkundigen bij het geoorloofde in het geheel niet of niet voldoende rekening gehouden. Wel hebben sommigen gewezen op 's menschen onvolkomenheid, maar dit betreft bij ons vraagstuk niet de zedelijke gesteldheid over het algemeen, zooals Palmer zegt en anderen beslist willen, maar speciaal de gebrekkigheid van 's menschen zedelijk oordeel.

Blijft men bij den eersten factor staan, wil men het begrip van het geoorloofde verklaren alleen uit de rijke en bonte verscheidenheid in het zedelijk leven, dan zal dit begrip, hoe ook verklaard, nimmer tot zijn recht komen. Eerst wanneer men den anderen factor mede in rekening brengt en bedenkt, dat ons zedelijk oordeel gebrekkig is, erlangt het geoorloofde niet alleen recht van bestaan, maar heeft dat begrip ook beslist zedelijke waarde. Een en ander echter worde nader in het licht gesteld in de beide volgende hoofdstukken.

HOOFDSTUK IV.

HET GEOORLOOFDE EN HET ZEDELIIK OORDEEL.

In het voorafgaande hoofdstuk hebben wij scherp tegenover elkander gesteld objectieve waarde en subjectieve waardeering, de begrippen goed en kwaad ter eene, geoorloofd en ongeoorloofd ter andere zijde. Ook wezen wij reeds op de noodzakelijkheid van die tegenstelling, wijl ons zedelijk oordeel gebrekkig is. Deze laatste stelling heeft niet alleen nadere verklaring noodig, maar dient ook verder uitgewerkt te worden om de waarde van het geoorloofde nader te leeren kennen.

Elke waardeering veronderstelt drieërlei. Een subject, dat waardeert; een object, dat gewaardeerd wordt; en eene norma, waarnaar het subject oordeelt. In het volgende hoofdstuk komt het object nader ter sprake. Hier hebben wij een kort onderzoek in te stellen naar de toereikendheid der norma en de betrouwbaarheid van het subject.

Vragen wij eerst naar *de norma*. Deze kan liggen in of buiten het subject. Ligt zij in het subject, dan zal de norma varieeren, naarmate de subjecten verschillen. De oude sophisten leerden reeds, dat de mensch de maat aller dingen is. Op dat standpunt heeft Montaigne gelijk, als hij beweert, dat aan deze zijde goed is, wat aan de overzijde kwaad geacht wordt. En werkelijk zou Fr. Paulsen in zijn recht zijn, als hij beweert, dat elk individu zijne eigene zedeleeër heeft. Want ligt de norma in het individu zelve, dan houdt alle waardeeren op; de een begrijpt den ander niet, omdat de een de ander niet

is. Mag men de beide begrippen van oordeelen en beoordeelen aldus onderscheiden, dat het eerste niet, het andere wel eene norma erkent, dan kan op dit atomistisch standpunt alleen van oordeelen sprake zijn.

Wij daarentegen vragen naar beoordeelen, naar waardeeren, en hebben dus eene andere norma, eene norma buiten het subject gelegen, noodig. Doch ook dan weer staan twee mogelijkheden open, want wij kunnen die norma zoeken in de gemeenschap of boven de gemeenschap; die norma ons denken in het ideaal eener zedelijke wereldorde of in iets, dat nog boven dat ideaal uitgaat. Nu heeft men ten allen tijde er op gewezen, dat het individu eerst in en door de gemeenschap tot volle ontwikkeling komt. Aangenomen, dat dit werkelijk zoo is, alsmede, dat het ideaal van het gemeenschapsleven als norma bij de zedelijke waardeering kan gebruikt worden, dan nog blijft deze bedenking van kracht: erkent men, dat het individu het doel niet in zich zelve heeft, op welken grond beweert men dan, dat de gemeenschap dit wel zou hebben. Ook de gemeenschap moet een doel hebben en dit moet noodwendig iets hoogers zijn dan zij zelve. Hier blijft alleen over van de zedelijke wereldorde over te stappen op eene goddelijke wereldorde en de norma van alle waardeering in Gods hand te doen berusten. Beweert men, dat zulk eene norma slechts hypothetisch is en ten slotte afhangt van het persoonlijk ideaal, dat ieder zich als God denkt, dan toone het geloof, het Christelijk geloof, niet in afgetrokken redeneering, maar in zijne levende werking het tegendeel. Als er geen persoonlijk levende God is, houdt alle zedelijkheid op zedelijk te zijn, blijft zij hoogstens wettige conventie, maar heeft zij nimmer bindend gezag. En in die overtuiging, of nog liever in dat geloof, stel ook ik de norma van alle zedelijk waardeeren als vast en onveranderlijk in de hand van dien God.

Maar al heeft nu het subject eene vaste en zekere norma, waarnaar het kan oordeelen, onze andere vraag geldt de ver-

trouwbaarheid van *het subject* zelf. Men zegt van Socrates, dat hij aan het einde van zijn leven deze woorden gesproken heeft: »Ik weet, dat ik niets weet.» Voorwaar, eene ontmoedigende slotsom van eenen wijze, wiens wachtwoord: »kennen is kunnen» was. De fout van Socrates en van zoovele socratische geesten na hem is deze: zij verwarren het verstandshet logisch oordeel met het zedelijk oordeel. Evenmin als het aesthetisch is het logisch oordeel met het zedelijk oordeel te vereenzelvigen.

Het logisch oordeel heeft het verstand alleen tot grondslag, behoort thuis in de wetenschap, wier resultaten logische orde en samenhang betreffen en volstrekt niet zedelijke gesteldheid. Deze laatste te onderzoeken behoort tot het werk van het zedelijk oordeel, dat niet op het verstand alleen berust, maar op den geheelen mensch. Wel staat dus het logisch oordeel in verband met het zedelijk, maar als onderdeel van het geheel. En hoe volmaakter nu het geheel is, des te volkomener zal ook het deel zijn. Of, op ons gebied overgebracht, hoe scherper ons zedelijk oordeel is, des te juister ook ons logisch oordeel. Het is dus niet zooals Socrates wilde: »door kennen tot kunnen,» maar veel meer: »door kunnen tot kennen.» De wetenschap kan dan ook niet de leidvrouw van het zedelijk leven zijn, zij is veel meer daarvan afhankelijk. Intusschen is zij daardoor niet gansch en al gebonden, want evenmin als ons logisch oordeel, is het zedelijk oordeel onvoorwaardelijk te vertrouwen.

De blik van ons zedelijk oordeel is gebrekkig, wordt bedekt door een nevel. Als wij in den nevel loopen, zien wij wel iets van de zon en van het huis, dat vóór ons ligt, maar zien wij noch de zon noch dat huis zoo gelijk wij dat anders doen, wanneer het helder weder is. Zoo is het ook met het oog van ons zedelijk oordeel. Ook dat is beneveld; wij zien wel de norma en het object, maar niet zooals zij in werkelijkheid willen gezien worden.

Deze overweging doet ons omtrent elk waardeeringsoordeel tweërlei opmerken. Allereerst, dat een waardeeringsoordeel op zich zelf niet ident is met het feitelijk oordeel, en zijne waarde bijgevolg niet absoluut is. Het is immers niet gansch en al te vertrouwen, wijl de nevel ons belet, om zon en huis, norma en object, in het vercischte contact te stellen. Maar ten andere moeten wij ook opmerken, dat zulk een waardeeringsoordeel niet van alle waarde ontbloot is. Want de nevel laat wel toe om iets te onderscheiden. Zulk een oordeel heeft beslist waarde, al is zij ook relatief.

Wij komen dus tot deze slotsom, dat elke waardeering *relatieve waarde* heeft. Derhalve ook *het geoorloofde*, dat met het zedelijk oordeel in het nauwste verband staat. Nu zal, dit spreekt van zelf, het geoorloofde in waarde toenemen, naarmate onze zedelijke gesteldheid meer volkomen wordt. Hoe meer het zedelijke in den mensch gestalte erlangt, hoe meer de heiligmaking den christen geheel en al doordringt, des te meer zal zijne subjectieve waardeering eensluitend zijn met de objectieve waarde, zullen het goede en het geoorloofde samenvallen. Op het hoogste standpunt zal dit volkomen geschieden, zooals dit bij Christus het geval was. Voor Hem bestond eigenlijk de geheele vraag van het geoorloofde niet.

Het gebied van het geoorloofde wordt dan ook kleiner naar de maat, dat geestelijke rijpheid bereikt wordt. Wij stemmen dan ook volstrekt niet in met Rothe, alsof het gebied van het geoorloofde toeneemt bij het voortschrijden der zedelijke ontwikkeling, maar sluiten ons aan bij deze woorden van Schmid: »De vraag naar het geoorloofde zal altijd zeldzamer worden, naarmate de geheele persoonlijkheid zedelijk gevormd, naarmate de nieuwe mensch in Christus het uitgangspunt voor het gansche leven is.» ¹⁾ En willen Schmid

¹⁾ Christl. Sittenl. S. 454.

en Fichte het geoorloofde huldigen op grond van 's menschen zedelijke onvolkomenheid, ook daarmee kunnen wij ons vereenigen. Evenwel, niet als tegemoetkoming aan die onvolkomenheid, zooals zij willen, maar integendeel als hefboom om haar tot hooger standpunt te brengen.

Volkomenheid echter wordt hier op aarde nimmer bereikt, ons zedelijk oordeel blijft altoos, is het in minder of meerder mate, gebrekkig, onze waardeering van subjectief karakter en relatieve waarde. Subjectief en relatief zijn de beide woorden, die in het geoorloofde een hoofdrol spelen. Maar nu weet ieder, dat het subjectieve zoo gemakkelijk aanleiding geeft tot subjectivisme en alsdan beschouwt men het relatieve of als van absolute waarde of als van absolute onwaarde. Voor beide heeft men zich zorgvuldig te wachten.

Wanneer *het subject* eigen krachten *overschat*, komt het er als van zelf toe de norma te verwaarloozen bij zijn waardeeringsoordeel. Het gevolg is, dat men aan eigen oordeel normeerend gezag geeft. De norma neemt men uit Gods hand en beoordeelt nu volgens eene zelf gemaakte norma het gansch gebied van het zedelijk leven. In zake wetenschap huldigt men alsdan de meening, dat kennen tot kunnen brengt. De logische waardeering wordt met gezag bekleed; zooals de wetenschap beslist, moet het in werkelijkheid zijn. De eisch wordt gehoord, dat staat en kerk haar, de wetenschap, als leidsvrouw zullen erkennen. Op zijne beurt gaat de staatkundige bij overschatting van het waardeerend subject den staat niet beoordeelen naar de goddelijke norma, maar in den grond der zaak naar zijne eigene meening. Zijne waardeering van het arbeidsvraagstuk, zijne meening omtrent de kiesbevoegdheid, wordt als geautoriseerd op de politieke markt gebracht. Het meest schadelijk echter werkt dit subjectivisme op het terrein van den godsdienst. Men maakt zijn eigen ideaal tot God, of, zoo men al een persoonlijk levend God zegt te erkennen, men gaat in Gods rechterstoel zitten, om eigen meening objectieve waarde

te doen erlangen. Hoe voorzichtig men hier moet wezen, opdat men voor eigen meening ook niet in naam van de Schrift ijvere, blijkende uit dit voorbeeld. Op grond der Schrift werd de slavernij vroeger even sterk verdedigd, als zij thans veroordeeld wordt.

Over het algemeen draagt zulk eene overschatting van het waardeerend subject een optimistisch karakter, zooals *geringschalling* van eene subjectieve waardeering uit pessimisme geboren wordt. Deze beschouwing volgt meestal op zulke tijden, waarin het overdreven optimisme door de koude werkelijkheid neergeveld werd. Men gaat dan uit van deze stelling: een waardeeringsoordeel heeft niet de minste waarde en eene objectieve norma, zij moge bestaan of niet bestaan, heeft bijgevolg geen doel. Deze overdrijving is nog erger dan de bovengenoemde. In dit laatste geval is er nog inspanning, worstelen, maar het pessimisme is op elk levensgebied verlamdend en geestdoodend. De lust tot wetenschap verdwijnt, want men blijft even wijs als men is. Op staatkundig terrein wenscht men alles tot eene tabula rasa te maken, want minister en fabrieksarbeider weten beide evenveel, dat is niets. En ten opzichte van alle religie begint men over te stappen op de ijsvelden van het agnosticisme of te varen onder mystieke vlag.

Onze eeuw biedt een voorbeeld van beiderlei overdrijving. Jarenlang heeft zij de grenzen tusschen waardeeringsoordeel en objectief oordeel schier uitgewischt; tegenwoordig schijnt eene droeve reactie steeds meer veld te winnen. Tot hoelang? Tot dien tijd toe, dat het waardeerend subject zijn eigen gebrekkigheid leert kennen of, wat hetzelfde is, den beoordeelenden blik van anderen afwendt, en diep, diep in eigen hart neerslaat, om te zien of dáár wel alles beantwoordt aan de norma, die God heeft gesteld.

HOOFDSTUK V.

HET GEOORLOOFDE EN HET ZEDELJK LEVEN.

Thans komende tot de objecten, die door het waardeerend subject naar eene gegeven norma beoordeeld moeten worden, wijzen wij allereerst op de rijke verscheidenheid van het zedelijk leven. Reeds noemden wij eenige kenmerken ten bewijze, dat men het zedelijk handelen van zeer verschillende zijden kan bezien.¹⁾ En, hoevele zijden zouden er nog aan toe te voegen zijn. De oude vraag van het: wie, waar, wanneer enz., is hier op hare plaats. Het zedelijk leven is gelijk aan een veelhoek met oneindig aantal zijden. En even onmogelijk als men zulk een regelmatig veelhoek in een cirkel kan doen overgaan, evenmin zal het gelukken de totaliteit van het zedelijk leven te omschrijven. De werkelijkheid is veel rijker dan de theorie.

En juist op dien grond heeft men vroeger de adiaphora en later het geoorloofde, in den zin van hetgeen niet geboden of verboden is, willen rechtvaardigen. Het eerste streven was, zooals wij in de Inleiding zagen, geheel verkeerd. Al laat eene handeling zich niet onder een bepaalden regel brengen, daarom is zij nog volstrekt niet zedelijk onverschillig.

Ten opzichte van het geoorloofde kwam men langzamerhand in beter spoor, maar men verzuimde nog te veel de gebrekkigheid van ons zedelijk oordeel in rekening te bren-

¹⁾ Zie blz. 74 v.

gen. Dit laatste te bewijzen en nader uiteen te zetten, was ons doel in het vorige hoofdstuk; thans hebben wij na te gaan, hoe het waardeerende subject tegenover zijne objecten, tegenover de rijke verscheidenheid van het zedelijk leven staat. Wij richten hierbij niet het oog op al de verschillende zijden van dat leven, maar brengen alle zedelijke handelingen onder twee rubrieken: handelingen door het waardeerend subject zelf en handelingen door anderen verricht.

Er zijn oogenblikken in ons leven, waarin het den schijn heeft, dat twee, of soms meer plichten in eenzelfde moment op ons beslag leggen, om door ons vervuld te worden. In de zedekunde noemt men dit eene collisie van plichten. Doch kan dat; heeft niet elk oogenblik zijn eigen, maar ook niet meer dan één plicht? Zeer zeker kan dat, maar het wijst altijd weer op een ziekteverschijnsel in 's menschen zedelijk leven. Als wij onze plichten, die wij in vorige momenten te verrichten hadden, verwaarloosden, dan komen in het nieuwe oogenblik èn de plicht van het moment zelf, èn de verwaarloosde plichten van vroeger op ons af, zoodat het schijnt, alsof meerdere plichten met elkander in botsing komen. Dit verschijnsel nu, berustende op de onvolkomenheid van ons zedelijk leven, bewijst reeds de onmogelijkheid om altijd van *eigen handelingen* de zedelijke waarde te bepalen.

Maar hoeveel te gebrekkiger staat het waardeerend subject dan wel tegenover *handelingen*, die *door anderen* verricht worden. Hier is dikwerf de handeling zelve alleen zichtbaar, terwijl de gezindheid, waarop het ten slotte het meest aankomt, ten eenenmale verborgen blijft. Bovendien kent de beoordeelaar niet de omstandigheden, waarin de handelende persoon verkeert, noch den samenhang der feiten, waarin gehandeld wordt, noch de individueele eigenaardigheid van den handelenden persoon.

Het waardeerend subject schiet dus èn bij zich zelf èn bij anderen dikwijls te kort, om eene handeling naar waarde

te schatten. En alzoo moet ook met het oog op de objecten erkend worden, dat waardeeringsoordeel en objectief oordeel ontelbare malen kunnen verschillen, dat eene geóórloofde handeling nog volstrekt geene góóde handeling behoeft te zijn.

Vestigen wij nu verder de aandacht op de vraag, bij welke soort van handelingen deze waardeering wel het moeilijkst moet zijn, dan moet het antwoord luiden: bij die soort van handelingen, waarin de waardeering moeilijker wordt naarmate de handeling zelve geringer waarde schijnt te hebben. Derhalve bij de schijnbaar minst beduidende handelingen. In zulke gevallen staan wij dus voor dit feit: de waardeering is uiterst moeilijk en de betrokken handeling schijnt zoo onbeduidend, dat hare waarde al zeer gering moet zijn. Mogen wij nu al zulke handelingen zedelijk onverschillig verklaren? Dit deden de adiaphoristen, maar zooals wij meermalen opmerkten, geheel ten onrechte. Moeten wij dan, op grond van het feit, dat zulke handelingen wel degelijk waarde hebben, met de casualisten juist op zulke handelingen al den nadruk leggen? Zoowel de een als de ander, zoowel de adiaphorist als de casualist, overdrijft. De eerste lijdt aan mikroparopsie, de laatste aan mikrologie.

De *mikroloog* vestigt al zijne opmerkzaamheid op kleinigheden, waardoor hij maar al te dikwerf het groote voorbij ziet. Het waren vooral de schriftgeleerden der Joden, die in de mikrologie uitmunten. De Heere Jezus trad er scherp tegen op.¹⁾ Toch waren de eerste christenen er niet vrij van,²⁾ terwijl deze woekerplant in de jeugdige, christelijke kerk aldra wortel begon te schieten.³⁾ Doch in den bloeitijd der Jezuïeten

¹⁾ vgl. Matth. 23: 16 vv.

²⁾ vgl. Hand. 15.

³⁾ Cf. Hermas: *ἐὰν δέ τι ἀγαθὸν ποιήσῃς ἐκτός τῆς ἐντολῆς τοῦ Θεοῦ σεαυτῷ περιποίησιν δόξαν περισσοτέραν.* (Sim. 5. 3.)

kwam de casualistiek tot volle ontwikkeling; duizenderlei onderscheidingen maakten schier elke handeling geoorloofd.

In de protestantsche kerken ging men op nieuw dezen weg op, waarvan ook in ons Vaderland menig voorbeeld gezien werd. Bekend is de strijd over het »langh of kort hayr.»¹⁾ Het scheen wel, dat het snijden van het haar ook snit aan het hart gaf. En ook in onze dagen is de casuïstiek de wereld niet uit. Waar gaan wij heen, wanneer in christelijke jongelingsvereniging of kerkelijke vergadering de quaestie aan de orde gesteld wordt, of het den boer geoorloofd is om op Zondag de melk naar de fabriek te brengen.

Evenwel staat zulk een vallen over kleinigheden verre boven het andere euvel, dat men *mikroparopsie* genoemd heeft. Alsdan loopt men achteloos heen over die kleinigheden. Ook hiervan geeft de geschiedenis een overvloed van voorbeelden, maar wij bepalen ons thans liever tot eenige ophelderende voorbeelden, hoe schadelijk mikroparopsie kan werken.

Ook hier raken de uitersten elkander. Uit kleine oorzaken vloeien soms groote gevolgen. Het zijn juist de kleinigheden in het leven, die liefde boos maken, toorn doen ontbranden, ijverzucht prikkelen. Absalom beseftte reeds, dat groet en handdruk, van hoe weinig beteekenis zij somwijlen ook mogen schijnen, veel kunnen uitwerken.²⁾ En den invloed van een schijnbaar onschuldig woord of gebaar, wist de groote Cicero op waarde te schatten, wanneer hij als pleitbezorger van zijn

¹⁾ Van dezen strijd geeft E. J. W. Posthumus Meijes, »Jacobus Revius, zijn Leven en Werken,» (Amsterd. 1895) een lezenswaardig overzicht, blz. 180 vv. — Dreigende roepstemmen verhieven zich tegen de »geblankette Izebels» en de »lang gelokte satyrs en opgetooide mooijaards», hun in den naam des Heeren gebiedende »de gulden versierselen af te rukken» en »tot den Heer te komen als de knechten Bonhadads tot den koning Israëls kwamen, met koorden om den hals en zakken om het lijf!» —

²⁾ 2 Sam. 15:1 vv.

client of als openbaar redenaar optrad. Ieder kent de neiging des menschen om anderen na te bootsen, waarbij het slechte nog wel de grootste aantrekkelijkheid heeft. Het nabootsen schijnt eene kleinigheid, maar toch zegt men, dat Plato's vrienden kromme ruggen kregen en Aristoteles' leerlingen begonnen te stamelen, door den langdurigen omgang met den hoogschouderigen Plato en stotterenden Aristoteles. En om nog één voorbeeld te noemen, wijzen wij op den Spreukendichter in het Oude Testament, waar hij tot in de kleinste omstandigheden ontwikkelt, hoe eene verbodene liefde opgewekt, gevoed en ten laatste zoo groot wordt, dat zij in deschandelijkste misdaad overgaat. De eerlooze vrouw kent de waarde der kleinigheden en verstrikt »den verstandlozen jongeling" in hare netten. ¹⁾ Van uit dit gezichtspunt laten ook die minutieuse bepalingen zich verklaren, die zoo hier en daar in de Mozaïschè wet te vinden zijn. ²⁾ Het kleine mag niet te hoog gesteld, maar ook niet te laag gewaardeerd worden.

Het is waar, het gevaar om van Scylla in Charybdis te vallen ligt ook hier voor de hand, maar toch kan men die kleinigheden erkennen, zonder nochtans in een opzettelijk onderzoek over hare waarde te treden. En hier treedt naar zijn breedsten omvang op, wat prof. Hoekstra het onbesliste noemt, maar blijkt ook duidelijk, dat de begrippen van het onbesliste en het geoorloofde elkander volstrekt niet dekken. Zeker, daar is een gebied, waar tegenover het waardeerend subject machteloos staat; er zijn handelingen, die met den besten wil niet te waardeeren zijn en bijgevolg ook vallen buiten het gebied van het geoorloofde, van het subjectief gewaardeerde. Dat is het gebied van het onbesliste in den zin, zooals Hoekstra dien bedoelt.

Wij zouden kunnen zeggen, dat het gebied van het geoor-

¹⁾ Spreuken 7: 5 vv.

²⁾ Deut. 23: 12 v.; Lev. 19: 9, 10, 19; e. a. pl.

loofde naar zijne grootste uitgebreidheid toch nog door twee andere terreinen beperkt wordt. Allereerst zijn er, zooals wij vroeger reeds opmerkten, zulke handelingen, die zoo evident zedelijk goed of zedelijk kwaad zijn, dat zij eigenlijk boven de rubriek van het geoorloofde staan. Maar daarnaast staan ook andere handelingen, die zoo duister en moeilijk te waardeeren zijn, dat zij schier buiten het geoorloofde vallen. Intusschen neemt dit alles niet weg, dat de objecten ter zedelijke waardeering ontelbaar vele zijn en over het gansche gebied van het zedelijk leven verspreid liggen. En alzoo blijft het geoorloofde de algemeene aandacht vragen, vooral in tijden, dat het zedelijk bewustzijn een hoog peil bereikt heeft.

HOOFDSTUK VI.

HET GEOORLOOFDE EN DE ZEDELEER.

Vatten wij den gedachtengang, waarmede wij het voorafgaande hoofdstuk eindigden, weder op, dan vallen tweeërlei soort handelingen buiten den kring van het geoorloofde. Allereerst die handelingen, waarvan ieder weet, dat zij goed of kwaad zijn, en vervolgens zulke, waarvan ieder erkent, dat zij voor het waardeerend subject te duister zijn. Toch blijft ook nu nog, na aftrek van dit alles, het gebied van het geoorloofde schier onbegrensd, waardoor als van zelve de vraag oprijst, welke plaats *in de zedeleer* de rubriek van *het geoorloofde* moet innemen.

Nu is eene zedeleer eigenlijk niets anders dan eene subjectieve waardeering van het zedelijke, waarin de leer omtrent het zedelijk handelen natuurlijk eene groote plaats inneemt. Bijgevolg zou het geoorloofde eene afzonderlijke en belangrijke afdeeling in eene zedeleer moeten erlangen of, omdat het begrip van subjectieve waardeering reeds aan elke zedeleer ten grondslag ligt, in het geheel geene plaats. Hing nu de beslissing van dit dilemma af, dan ware het verkieslijk, om aan het begrip van het geoorloofde, hoe rijk en beteekenisvol op zich zelf ook, in eene zedeleer geen afzonderlijke rubriek te wijden.

Maar bij nader inzien staat de zaak niet tusschen deze beide uitersten. Want als wij het ruime gebied van het ge-

oorloofde opmerkzaam beschouwen, dan vinden wij daarop eene soort handelingen, die als het ware weer een afzonderlijken kring in het algemeen gebied van het geoorloofde vormen. Eene soort handelingen, die door Schleiermacher als »Spiel" en »Erholung," in tegenstelling van »Ernst" en »Beruf" wordt aangeduid. Wij kunnen hier van »zedelijke ontspanning" spreken. En zulke handelingen nu, die op onze *zedelijke ontspanning* betrekking hebben, behooren door den zedekundige *onder de rubriek van het geoorloofde* (en ongeoorloofde) gerangschikt te worden. Met betrekking tot eene zedeleer stemmen wij dus volkomen in met Schleiermacher omtrent de bepaling van den omvang, dien het gebied van het geoorloofde beslaat.

Letten wij nu verder op het beeld, door Schleiermacher gebezigd, evenwel zonder het in de kleinste détails uit te werken, dan zeggen ook wij, dat de zedelijke ontspanning, het geoorloofde, datgene is voor het zedelijk leven, wat de slaap voor het lichaam moet zijn. En evenals de slaap tegelijk noodzakelijk is en op zijn tijd moet geschieden, zoo is ook zedelijke ontspanning noodzakelijk, mits zij blijve binnen de perken van den plicht. Alle ontspanning, in welken vorm ook, drage het kenmerk van het zedelijk goede. Zij blijve ontspanning en worde geene overspanning; zij werke verfrisschend en niet verlamdend. Zij is het middel om nieuwe veerkracht aan geest en lichaam te geven. Ontspanning zij een nagerecht bij den arbeid, worde genoten bij minuten, als een geur, die wel verfrist en verkwikt, maar ook spoedig vervliegt. Nooit mag zedelijke ontspanning tijdverdrijf worden.¹⁾

Alle handelingen, die tot de zedelijke ontspanning behooren, afzonderlijk op te noemen en te bespreken, zou het werk van den casualist zijn, behoort niet tot de taak van den zedekundige. Wel kan men spreken van ontspanning, die men in

¹⁾ Hoekstra, Zedenl. § 117.

huis of daarbuiten, alléén of in gemeenschap geniet, maar ook deze onderscheiding houdt te weinig rekening met het feit, dat alle zedelijke ontspanning een individueel karakter heeft. Wat men den een als geoorloofd toerekent, dat zal men bij een ander als ongeoorloofd waardeeren. Toch heeft iedere tijd zijn eigen belangrijke vraagstukken ook ten opzichte der zedelijke ontspanning, en blijven handelingen van deze soort altijd weer op nieuw de aandacht vragen. In den tegenwoordigen tijd, om eene kleinigheid te noemen, schijnt o. a. deze vraag aan de orde te komen, of en in hoeverre men de Sport zedelijk geoorloofd moet waardeeren. Andere vraagstukken, omtrent mode en weelde, spel en dans, tooneel en concert, enz., blijven vooral voor de christelijke levensbeschouwing immer van groot belang.

Nu heeft het niet ontbroken aan pogingen om de waarde of onwaarde van al zulke ontspanning in het licht te stellen, maar toch staat elke tijd weer eenigszins anders tegenover deze vraagstukken, dan de voorafgaande en volgende. En al mag nimmer uit het oog verloren worden, dat ook hier ieder mensch staat of valt voor zijn eigen hoofd, toch kan het onberekenbaar nut doen, dat zedelijk rijperen den weg wijzen, die voor zedelijk minder gevorderden dikwerf zoo moeilijk te vinden is. Altijd echter weer onder dien verstande, dat men aan subjectieve waardeeringen geen onvoorwaardelijke, objectieve waarde, geen absoluut bindend gezag toekenne.

Zoo blijve dan het geoorloofde zijne plaats in de zedeleer handhaven. Zijn inhoud betreft de zedelijke ontspanning en omtrent zijne waardeering geldt, wat in de voorafgaande hoofdstukken door ons werd opgemerkt. Dienovereenkomstig moet men zich ook hier voor tweeërlei hoeden. *Laxheid en rigorisme* zijn hier even nadeelig. De Piëtisten waren op het punt van het geoorloofde niet meer te veroordeelen dan hunne tegenpartij, de Orthodoxen. Ja, de eersten staan hier op hooger standpunt dan de laatsten, want misbruik is altijd nog

slechter dan niet-gebruik. Vandaar ook, dat de christelijke zedeleer in vele gevallen meer geneigd is tot afraden dan aanprijzen.

Toch kan men niet ontkennen, dat in zulk doen een kenmerk van zedelijke zwakte ligt. Op dit standpunt van »in dubio abstinence» komt men er zoo spoedig toe Gods gaven on-dankbaar te versmaden, in plaats van een dankbaar gebruik er van te maken.

Intusschen vinden Piëtisten en Orthodoxen mutatis mutandis altijd weer opnieuw navolgers. Op piëtistisch standpunt plaatsen zich eenigszins de afschaffers, die drankmisbruik door niet-gebruik willen bestrijden; het doel is schoon, maar het beginsel zwak. Daartegenover scharen zich meer aan de zijde der Orthodoxen, die door loterijen liefdadige oogmerken willen verwezenlijken; ook hier is het doel goed, maar heiligt dit toch het middel niet. En al is het nu waar, dat eene te sterke actie somwijlen eene even sterke reactie schijnt noodig te maken, toch bedenke men wel, dat een onzuiver beginsel zich te zijner tijd zal wreken. *Omnia superflua nocent.*

En dit geldt ook van tooneelbezock, dansen, mode enz. Al mag de mode geen tolk der ijdelheid wezen, is zij daarmee ook veroordeeld als uitdrukking der ware beschaving? Bij het vraagstuk van het dansen behoeft men toch niet allereerst te denken aan de fransche cancan. En al is het tooneel veelal zedebedervend, daarom is toch alle tooneel nog niet te verwerpen. Het is mij niet te doen en het ligt niet op mijn weg om over al deze objecten het »geoorloofd» of »ongeorloofd» uit te spreken, maar dit alleen wil ik er mede zeggen, dat het even dwaas is zulke handelingen zoo maar zonder eenig nadenken als »zonde» te veroordeelen, als lichtzinnig te jubelen: »zonder dat alles heeft het leven geene waarde.»

»Alle schepsel Gods is goed, en daar is niets verwerpelijk, met dankzegging genomen zijnde.»

Verwerpelijk dus »een raak niet, en smaak niet, en roer niet aan.»

Maar toch »die twijfelt, indien hij eet, is veroordeeld, omdat hij niet uit het geloof eet. En wat uit het geloof niet is, dat is zonde.»

En daarom »hetzij dan, dat gijlieden eet, hetzij dat gij drinkt, hetzij dat gij iets anders doet, doet het al ter eere Gods.»

En nochtans, »ik ben mij zelven geens dings bewust, doch ik ben daardoor niet gerechtvaardigd; maar die mij oordeelt, is de Heer.»¹⁾

Aldus de apostel Paulus, die meende ook den Geest Gods te hebben.²⁾

¹⁾ 1 Tim. 4: 4; Coll. 2: 21; Rom. 14: 23; 1 Cor. 10: 31; 1 Cor. 4: 4.

²⁾ 1 Cor. 7: 40.

BESLUIT.

Werpen wij nog eenmaal een vluchtigen blik op den weg, die achter ons ligt. Het zedelijk geoorloofde mag niet verward worden met het juridisch geoorloofde en niet vereenzelvigd met het zoogenaamde adiaphoron. De ontwikkeling van deze beide stellingen bakende ons den weg tot onze zedekundige studie en bepaalde in hoofdzaak de grenzen, waarbinnen wij ons hadden te bewegen. Doch welk eene afwijking tusschen de verschillende gevoelens en verklaringen omtrent het begrip van het zedelijk geoorloofde bemerkten wij, toen wij in een historisch overzicht de noodige stof verzameld hadden.

In een kritisch onderzoek gaven wij ons rekenschap, waarom wij ons met geen der aangebrachte hoofddenkbeelden konden vereenigen. Ontkent Schleiermacher het recht van bestaan van het »geoorloofde» in de zedekunde, wij zagen, dat dit vooral te wijten is aan zijne identificatie van het geoorloofde met het zedelijk onverschillige. Maar reeds zijne vooropstelling, alsof het geoorloofde zou liggen tusschen het gebodene en verbodene, eene stelling, waarin velen hem navolgden, bleek onhoudbaar te zijn. Daarmede vielen al terstond opvattingen van het geoorloofde, die aan het willekeurige of »Gleichwerthige» gedacht wilden hebben.

Doch hoe dan? Er zijn geweest, die bij het geoorloofde bovenal het oog hadden op 's menschen onvolkomenheid. Anderen wezen op eene onafwijsbare behoefte in den mensch aan geoorloofde bezigheid. Vooral bij de laatsten vonden wij

drieërlei kenmerk, dat door verreweg de meeste zedekundigen gehuldigd werd, n.l. het geoorloofde behoort tot het zedelijk goede, heeft blijvende waarde en is individueel van karakter. Naarmate men nu meer den nadruk legt op een der genoemde kenmerken, beschouwt men het begrip van het geoorloofde weer eenigszins anders. Maar hoe ook opgevat, wij konden ons geene duidelijke voorstelling vormen inzake dit begrip; ook niet, wanneer men het gelijk wil stellen met het onbepaalde. Dit noodzaakte ons zelfstandig den weg te zoeken.

Met een terugblik op het voorafgaande kwamen wij tot deze stelling: bij het geoorloofde denke men niet aan de objectieve waarde, maar aan eene subjectieve waardeering van handelingen. Allereerst hielden wij ons bezig met de afleiding van het woord, wat ons daarna ongezocht aanleiding gaf om een kort onderzoek in te stellen omtrent het εἰσότης in het N. T. Hierop trachtten wij het begrip van »geoorloofd» te verklaren, waarbij wij er op wezen, dat een beroep op het geoorloofde geen daad rechtvaardigen kan. Niet moeilijk was het nu »het geoorloofde» naar breedsten omvang te bepalen.

Doch, en deze vraag moest ook door ons beantwoord worden, waaraan heeft het geoorloofde zijn ontstaan te danken? Aan de rijke verscheidenheid van het zedelijk leven, maar ook, en dit hadden de meeste zedekundigen te weinig in rekening gebracht, aan de onvolkomenheid van ons zedelijk oordeel. Ons zedelijk oordeel, zoo merkten wij in het volgende hoofdstuk op, heeft wel een vasten maatstaf in de goddelijke norma, maar is toch gebrekkig wegens de onvolkomenheid van het waardeerend subject. Zaak is het derhalve een waardeeringsoordeel, en dus ook het geoorloofde, niet te overschatten, maar evenmin te laag te stellen. Wat de bonte scheuring in het zedelijk leven betreft, zijn reeds vele handelingen van ons zelve ons onduidelijk, hoe veel te duisterder die van anderen. Dus ook van deze zijde wordt het waardeeren somwijlen zeer moeilijk, zoo niet onmogelijk. Dit echter

mag ons niet doen overhellen, noch tot de casualisten, die aan mikrologie lijden, noch tot de adiaphoristen, die de waarde der kleinigheden miskennen.

Zoo kwamen wij tot ons laatste hoofdstuk, waarin wij in het licht stelden, hoe het geoorloofde ook in eene zedcleer wel degelijk zijne plaats blijft vragen, en, wat zijn omvang hierin betreft, de rubriek der zedelijke ontspanning vormt. Daarmede was het eindpunt van onzen weg bereikt, want de specialiseering der genoemde rubriek ligt buiten de taak, die wij ons gesteld hadden. Wij eindigden dan ook met eene algemeene opmerking, hoe Piëtisten en Orthodoxen mutatis mutandis nog altijd tegenover elkander staan.

En hier zouden wij dus de pen kunnen neerleggen. Toch is er nog eene zaak, waarop wij gaarne de aandacht zouden vestigen; zij betreft elk waardeeringsoordeel in het algemeen en het geoorloofde in het bijzonder. Een waardeeringsoordeel mag nimmer te kwader trouw zijn. Bij de waardeering van handelingen, door eene partij, inrichting of vereeniging, in gemeenschap of persoonlijk verricht, proeft men maar al te dikwijls den bijsmaak van partijdigheid. Wie een eerlijk man wil zijn, mag zich hiertoe nimmer verlagen. Zulk een doen verraadt een laag karakter en druischt lijnrecht in tegen het Evangelie van Christus.

Wie geroepen wordt of zich geroepen voelt om eene handeling, welke ook, zedelijk te waardeeren, hetzij zijne uitspraak gunstig of ongunstig moet luiden, hebbe voor zich zelve deze heilige overtuiging, dat louter edele bedoeling hem drijft. En wie alzoo gezind is, zal tegenover zich zelve veel gestrenger zijn dan tegenover anderen. De schrijver van deze regelen is nog betrekkelijk jong, maar deze overtuiging dringt zich altijd sterker aan hem op, dat hij, die zich zelve maar eenigszins heeft leeren kennen, altoos weer voorzichtiger wordt het licet of illicitum est over anderer handelingen uit te spreken.

Het woord van Augustinus, opgevat en uitgelegd in den vollen zin, door den Kerkvader bedoeld, gelde ook nog in onze dagen:

»dilige et fac quod vis.»

STELLINGEN.

I.

Het begrip van het *geoorloofde* in de zedekunde geeft een subjectief waardeeringsoordeel te kennen.

II.

Een beroep op het *geoorloofde* kan geene daad rechtvaardigen.

III.

Het pessimisme, dat in onzen tijd meer en meer veld wint, moet voor een deel verklaard worden uit het overschatten van de waarde van subjectieve waardeering.

IV.

Grondslag van alle wetenschap is geloof.

V.

De eisch, dat het resultaat van een of ander intellectueel wetenschappelijk onderzoek onvoorwaardelijk gelde op het gebied der religie, miskent het wezen der religie.

VI.

De achteruitgang der Karolingen bevorderde den bloei van het pausdom der middeleeuwen.

VII.

Psalm 118 is een lied ter inwijding van den na-exilischen tempel.

VIII.

In Jes. 63: 6 leze men וְאִשְׁכְּרִים in plaats van וְאִשְׁכְּרִים

IX.

Er zijn geen voldoende bewijsgronden aan te voeren om den Epiloog van het boek genaamd: de Prediker (H. XII: 9—14) onecht te verklaren.

X.

In Rom. 7: 7 v.v. spreekt Paulus van den mensch onder de zonde.

XI.

De stelling, dat de brief aan de Romeinen gericht is aan joden-christenen heeft meer waarschijnlijkheid dan dat hij geschreven is aan heiden-christenen. Het meest waarschijnlijk echter is, dat deze brief zoowel aan joden- als heiden-christenen gezonden werd.

XII.

God, genade, kerk zijn de drie leidende gedachten in Augustinus' leerontwikkeling. Al naarmate men ééne van de drie lijnen doortrekt, krijgt men het hoofdkenmerk der Rooms-katholieken, der Lutherschen en der Gereformeerden. Vandaar dat Augustinus door allen hooggeschat wordt.

XIII.

Mysticisme en intellectualisme heerschen naar logische noodzakelijkheid beurtelings in het christendom.

XIV.

Men onderscheide: *zedekunde*, de wetenschap van het zedelijk leven — van *zedeleer*, eene stelselmatige bewerking van eenigen bepaalden zedelijken inhoud.

XV.

Juiste bepaling van het Godsbegrip is ook in de zedekunde noodzakelijk.

XVI.

In de *Zedenleer* van prof. Hoekstra wordt niet altijd het begrip God duidelijk bepaald.

XVII.

Een predikant houde zich in de waarneming van zijn ambt buiten de politiek.

CORRIGENDA.

Bladz. 5	in de noot <i>staat</i> :	Leipzig	<i>lees</i> :	Leipzig
» 9	r. 2 v. o.	» toegekomen	»	» toe gekomen
» 35	» 5 »	» van zedelijke behoef-	»	» vervulling van zede-
		ten vervulling		lijke behoeften
» 41	» 4 v. b.	» <i>Zhv</i>	»	» <i>ζhv</i>
» »	» 18 »	» gevaar voor	»	» gevaar van
» 43	in noot 1	» Wirschow	»	» Virchow
» 46	r. 5 v. b.	» de schrijver	»	» den schrijver
» 67	» 6 »	» goedvinden	»	» goed vinden
» 68	» 10 v. o.	» <i>κ. τ. ε.</i>	»	» <i>κ. τ. λ.</i>
» 74	» 12 »	» wáarschijnlijk	»	» waarschijnlijk.

